

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 25

ПРОМЕНЕ У ТРАДИЦИОНАЛНОМ
ПОРОДИЧНОМ ЖИВОТУ
У СРБИЈИ И ПОЉСКОЈ

БЕОГРАД, 1982.

250,00

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 25

ПРОМЕНЕ У ТРАДИЦИОНАЛНОМ
ПОРОДИЧНОМ ЖИВОТУ
У СРБИЈИ И ПОЉСКОЈ

Садрије

Садрије у овом издању су објављени највећи део
документа који су прикупљани у склопу истраживања
измена у традиционалном породичном животу у Србији и Польској.

Садрије
Српски етнографски институт

Садрије у овом издању су објављени највећи део из истраживања
измена у традиционалном породичном животу у Србији и Польској.
БЕОГРАД, 1982. год.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

MONOGRAPHS
VOLUME 25

CHANGES OF THE TRADITIONAL
FAMILY LIFE IN SERBIA
AND POLAND

Editor

Dr Petar Vlahović, University professor
Director of the Ethnographical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts

Secretary
Dušan Drljača

Accepted at the Session of the Scientific Council of the Ethnographical Institute
on December 15th 1981

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 25

ПРОМЕНЕ ТРАДИЦИОНАЛНОМ
ПОРОДИЧНОМ ЖИВОТУ
У СРБИЈИ И ПОЉСКОЈ

Уредник

Др Петар Влаховић, професор Универзитета

Секретар

Душан Дрљача

Примљено на седници Научног већа Етнографског института САНУ
од 15. децембра 1981.

БЕОГРАД

1982.

Издаје: Етнографски институт САНУ

Лектор: Мирјана Прибићевић

Превод пољских текстова на српскохрватски: Улјеша Радновић, Данилка Буришић, Милован Петковић

Превод резимеа српских текстова на енглески језик: Андријана Гојковић

СВЕКРАНАСЦИ ПОДАРУЈУ УТОВАЖЕНОНИДОБОЈ У СРБИЈИ И СЛОВАКОЈ

Издадено
Саветом за културу и спортивски развој
Србије, у којем су чланови
Министарства спорта

Савета за културу и спортивски развој Србије
и Савета за културу и спортивски развој Словачке

Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке заједнице науке
Србије

Штампа: ООУР штампарија „Слободан Јовић“, Београд, Стојана Протића 52

СОДРЖАНИЈО

— Ствари које доказују највећи утицај на породице и њену структуру
— Родитељски обичаји по дну ријеке, изједначавајући разлике у вјерама и
обичајима различитих народности — — — — —
— Културни обичаји који су утицали на формирање српске породице — — — — —
— Ствари које доказују да су утицаји на породице и њену структуру уједно и
сврхе покупљања стручног знања и истраживања о људском животу и смрти — — — — —

САДРЖАЈ

Јозеф Буршта, Етнолошка истраживања породице са више аспеката — — — — —	9
Збигњев Јасјевич, Польска етнолошка истраживања о породици после 1945. — — — — —	17
Зофја Сташчак, Породични ритуал као израз промена обичаја на селу — — — — —	25
Богуслав Линет, Музичка култура сеоских породица у Польској — — — — —	35
Барбара Валендовска, Однос сеоских породица према верској концепцији брача и породице — — — — —	47
Андреј Бреч, Породица и стамбена средина — — — — —	55
Јацек Беднарски, Осврт на истраживање трансмисије културе у породици	63
Петар Влаховић, Организација породице и породичног живота у Србији у савременим условима — — — — —	73
Миљана Радовановић, Неки проблеми етнолошког проучавања породице с обзиром на савремене миграције становништва Србије — — — — —	81
Душан Дрљача, Женски сениорат у печалбарским браковима пиротских села у последњих сто година — — — — —	87
Добрила Братић, Генерацијска поларизација у обредима — — — — —	99
Мирослава Малешевић, Породични ритуали око прве минструације — — — — —	105

*

SPIS TREŚCI

Józef Burszta, Wieloaspektowość etnologicznych badań rodzin — — — — —	9
Zbigniew Jasiewicz, Polskie etnologiczne badania nad rodziną — — — — —	17
Zofia Staszczak, Obrzędowość rodzinna jako wyraz przemian obyczajowości wsi	25
Bogusław Linette, Kultura muzyczna rodzin wiejskich w Polsce — — — — —	35
Barbara Walendowska, Postawy rodzin wiejskich wobec religijnej koncepcji małżeństwa i rodzinny — — — — —	47
Andrzej Breńcz, Rodzina a środowisko mieszkalne — — — — —	55
Jacek Bednarski, Z badań nad przekazem kulturowym w rodzinie — — — — —	63
Petar Vlahović, Organizacja rodziny i życia rodzinnego w Serbii w współcze- snych warunkach — — — — —	73
Miljana Radovanović, Określone problemy badań etnologicznych rodzin ze względu na współczesne migracje ludności Serbii — — — — —	81
Dušan Drljača, Starszeństwo (seniorat) małżonki w rodzinie wiejskiej migrantów sezonowych w ostatnich stu latach — — — — —	87
Dobrila Bratić, Polaryzacja pokoleń biorących udział w obrzędach — — — — —	99
Miroslava Malešević, Obrzędy rodzinne w związku z pierwszą menstruacją — — — — —	105

CONTENTS

Jozef Burszta, The Versatility of Ethnological Research on Family — — —	9
Zbigniew Jasiewicz, Polish Ethnological Research on Family after 1945 — — —	17
Zofia Staszczak, The Rites of a Family Cycles as they Express Changing Mores in Wielkopolska Countryside — — — — —	25
Boguslaw Linette, The Music Culture of Rural Families in Poland — — —	35
Barbara Walendowska, The Attitudes of Rural Families towards Religious Ideas on Marriage and Family — — — — —	47
Andrzej Brencz, A Family and its Dweling Environment — — — — —	55
Jacek Bednarski, Transmission of Culture within a Family — — — — —	63
Petar Vlahović, Organization of the Family and Family-Life in Serbia under Modern Conditions — — — — —	73
Miljana Radovanović, Some Problems of Ethnologic Studies of the Family Related to Contemporary Migrations of the Population of Serbia — — —	81
Dušan Drljača, Women's Seniority in Migrant-Worker's Families in the Pirot Area in the Last Hunder Years — — — — —	87
Dobrila Bratić, Generation Polarization of Rituals — — — — —	99
Miroslava Malešević, Family Rituals related to the First Menstruation — —	105

CONTENTS

10 Jozef Burszta, The Versatility of Ethnological Research on Family — — —
11 Zbigniew Jasiewicz, Polish Ethnological Research on Family after 1945 — — —
12 Zofia Staszczak, The Rites of a Family Cycles as they Express Changing Mores
in Wielkopolska Countryside — — — — —
13 Boguslaw Linette, The Music Culture of Rural Families in Poland — — —
14 Barbara Walendowska, The Attitudes of Rural Families towards Religious Ideas
on Marriage and Family — — — — —
15 Andrzej Brencz, A Family and its Dweling Environment — — — — —
16 Jacek Bednarski, Transmission of Culture within a Family — — — — —
17 Petar Vlahović, Organization of the Family and Family-Life in Serbia under
Modern Conditions — — — — —
18 Miljana Radovanović, Some Problems of Ethnologic Studies of the Family
Related to Contemporary Migrations of the Population of Serbia — — —
19 Dušan Drljača, Women's Seniority in Migrant-Worker's Families in the Pirot
Area in the Last Hunder Years — — — — —
20 Dobrila Bratić, Generation Polarization of Rituals — — — — —
21 Miroslava Malešević, Family Rituals related to the First Menstruation — —

CONTENTS

22 Jozef Burszta, The Versatility of Ethnological Research on Family — — —
23 Zbigniew Jasiewicz, Polish Ethnological Research on Family after 1945 — — —
24 Zofia Staszczak, The Rites of a Family Cycles as they Express Changing Mores
in Wielkopolska Countryside — — — — —
25 Boguslaw Linette, The Music Culture of Rural Families in Poland — — —
26 Barbara Walendowska, The Attitudes of Rural Families towards Religious Ideas
on Marriage and Family — — — — —
27 Andrzej Brencz, A Family and its Dweling Environment — — — — —
28 Jacek Bednarski, Transmission of Culture within a Family — — — — —
29 Petar Vlahović, Organization of the Family and Family-Life in Serbia under
Modern Conditions — — — — —
30 Miljana Radovanović, Some Problems of Ethnologic Studies of the Family
Related to Contemporary Migrations of the Population of Serbia — — —
31 Dušan Drljača, Women's Seniority in Migrant-Worker's Families in the Pirot
Area in the Last Hunder Years — — — — —
32 Dobrila Bratić, Generation Polarization of Rituals — — — — —
33 Miroslava Malešević, Family Rituals related to the First Menstruation — —

У оквиру сарадње Етнографског института САНУ и Одељења за етнологију Филозофског факултета са Катедром за етнографију Универзитета „Адам Мицкијевич“, септембра 1981. одржан је у Познању скуп етнолога о питањима: Польска и југословенска породица у светлу етнолошких испитивања. Том приликом је закључено да се реферати познањског симпозијума објаве у Београду. а саопштења са наредног скупа (1982) одштампају у Польској.

W ramach współpracy zakładów belgradzkich (Instytut Etnografii SANU i Wydział Etnologii Fakultetu Filozoficznego) z Katedrą Etnografii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, odbyła się w Poznaniu, we wrześniu 1981 roku, konferencja naukowa na temat: Polska i jugosłowiańska rodzina w świetle badań etnologicznych. Podczas konferencji postanowiono, że opracowania z poznańskiego symposium ukażą się drukiem w Belgradzie, zaś referaty następnej wspólnej narady (1982) będą wydane w Polsce.

Along the lines of the collaboration between the Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Science and Arts and the Ethnological Department of the Philosophical Faculty of Beograd, on the one side, and the Chair of Ethnology of the University "Adam Mickiewicz" on the other, there was held a meeting of ethnologists at Poznan, in 1981, concerned with the problems of *Polish and Yugoslav Families in the Light of Ethnologic Researches*. At the meeting it was concluded that the papers presented at the Poznan symposium would be published in Beograd, while those read at the next meeting in Yugoslavia (in 1982) would be printed in Poland.

SOCIETY FOR
THE HISTORY OF MEDICINE

SYMPOSIUM ON
MEDICAL HERITAGE IN
THE UNITED STATES

SYMPOSIUM ON
MEDICAL HERITAGE IN
THE UNITED STATES

ARTICLES AND REVIEWS IN THIS VOLUME ARE DRAWN FROM SEVERAL COUNTRIES AND
PERIODS, AND REFLECT THE VARIOUS APPROACHES TO THE STUDY OF MEDICAL HERITAGE.
THESE PAPERS, WHICH ARE PRESENTED AS A SYMPOSIUM, ARE NOT ARRANGED
TOPIC BY TOPIC, BUT ARE ARRANGED IN THE ORDER OF APPEALED INTEREST.
THEY ARE NOT ALL OF EQUAL LENGTH, NOR ARE THEY ALL OF EQUAL QUALITY.
THEY ARE ALL OF EQUAL INTEREST, AND THEY ARE ALL OF EQUAL VALUE.

SYMPOSIUM ON
MEDICAL HERITAGE IN
THE UNITED STATES

ARTICLES AND REVIEWS IN THIS VOLUME ARE DRAWN FROM SEVERAL COUNTRIES AND
PERIODS, AND REFLECT THE VARIOUS APPROACHES TO THE STUDY OF MEDICAL HERITAGE.
THESE PAPERS, WHICH ARE PRESENTED AS A SYMPOSIUM, ARE NOT ARRANGED
TOPIC BY TOPIC, BUT ARE ARRANGED IN THE ORDER OF APPEALED INTEREST.
THEY ARE NOT ALL OF EQUAL LENGTH, NOR ARE THEY ALL OF EQUAL QUALITY.
THEY ARE ALL OF EQUAL INTEREST, AND THEY ARE ALL OF EQUAL VALUE.

ARTICLES AND REVIEWS IN THIS VOLUME ARE DRAWN FROM SEVERAL COUNTRIES AND
PERIODS, AND REFLECT THE VARIOUS APPROACHES TO THE STUDY OF MEDICAL HERITAGE.
THESE PAPERS, WHICH ARE PRESENTED AS A SYMPOSIUM, ARE NOT ARRANGED
TOPIC BY TOPIC, BUT ARE ARRANGED IN THE ORDER OF APPEALED INTEREST.
THEY ARE NOT ALL OF EQUAL LENGTH, NOR ARE THEY ALL OF EQUAL QUALITY.
THEY ARE ALL OF EQUAL INTEREST, AND THEY ARE ALL OF EQUAL VALUE.

ARTICLES AND REVIEWS

Јузеф Буршта (Józef Burszta)

ЕТНОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА ПОРОДИЦЕ СА ВИШЕ АСПЕКАТА

Интересује нас размена мисли и искустава везаних за истраживање породице између два етнолошка центра — београдског и познањског. Добро би било да се овом приликом подсетимо општих принципа на којима се заснивају истраживања породице, њихових теоријских и мериторних оквира, а у томе места и опсега етнолошких односно етнографских истраживања у светлу оних наука које се баве том проблематиком.

Требало би се на почетку септети карактеристичне појаве коју су истакли многи истраживачи — да је интересовање за породицу опште, како од науке тако и од политике и друштвене праксе. Чини се да су многи аспекти породице запажени недавно, нпр. проблем природне средине са своја два посебна аспекта — научним и практичним. У основи пораста интересовања је и запажање многих негативних појава у животу савремене породице, као и ширење свести о основном значају породице у формирању личности, што је наравно повезано с друштвеном целином.

Већ је постала таутолошка тврдња да је проблематика породице претерано опширина и сложена, да долази у додир са разним појавама. Зато и постоји потреба да се истраживању приђе с више страна. Није чудно, дакле, што је породица постала предмет истраживања више друштвених и хуманистичких наука:

— Социологије, у чијим оквирима су истраживања породице порасла до ранга субдисциплине. Она утврђује породицу као малу групу и као друштвену институцију. С једне стране бави се унутрашњом структуром и унутрашњим процесима који задиру у њене оквире (нарочито сложеним функцијама породице), а с друге стране везама породице са спољашњим друштвеним системима, укључујући и друштво уопште. Она истражује не само објективне односе већ и субјективо-свесни слој и погледе на свет (нпр. систем вредности). Социологији неки научници дају овлашћење да у свој обим укључи резултате истраживања других наука и сматрају је за синтетичку науку зато што је њен опсег истраживања релативно широк.

— Економије и демографије, које истражују економске основе за егзистенцију породице и њене везе са државом, затим бројни сасстав породице, структуру старости, природна и географска кретања итд.

— Правних наука, које породица интересује као посебан правни систем, како са формалне, функционалне стране тако и са аксиолошке стране. С оба ова аспекта правне науке посматрају стање законских односа у породици, наспрот објективном праву које се тиче породице. Ту је реч и о девијацијама које су предмет истраживања казненог права и криминологије; коначно, од важности је и то каква се политика према породици води.

— Психологије, коју занима породица као психо-група са посебним системом психо-друштвених односа; пре свега реч је о психологији васпитања.

— Педагогије, која посебни акценат ставља на истраживања социјално-васпитних функција које породица врши као најважнија институција за васпитавање.

— Филозофије, која се нарочито бави проблемом вредности као регулативним чиниоцем у породичној микроструктури.

— Биолошких и медицинских наука из биолошко-здравствених разлога којима је условљен породични живот.

— На крају (изостављајући друге, мање важне научне дисциплине), породица је предмет изучавања етнографије и етнологије или, боље речено, друштвене и културне антропологије.

Свака од наведених наука бави се посебним сазнајним аспектом (или са неколико аспеката истовремено), при чему се аспекти често прожимају или поклапају. Целокупно знање о породици можемо сматрати за скуп свих сазнајних резултата оних научних дисциплина које се баве проучавањем породице. Целину сазнајних достигнућа свих наука могли бисмо да представимо у облику круга или, још боље, лопте; цела лопта представља целокупно знање о свим животним аспектима породице, а у њој су наглашени посебни аспекти-одељци који, сложени један уз други, чине целу лопту.

Може се одмах утврдити да посебни одељци-аспекти неће бити „запремински“ једнаки, као што су једнаки нпр. делови ољуштене поморанџе. Неки од њих ће бити узани и танки, други ће бити дебљи, а постојаће и такви који ће у структури „лопте“ имати доминантну улогу и који ће се непосредно везивати с низом других (чак и у попречном пресеку). На једној страни биле би биологија, филозофија или психологија породичног живота — сигурно ужи и тањи одељци; на другој страни су шири одељци у којима су ближе зајртане унутрашње разлике, а који у структури „лопте“ ипак имају централну и доминантну улогу. У ту другу групу сигурно спадају социологија и етнографија (етнологија). Оне су међусобно тесно повезане, а понекад се чак и преплићу.

У поређењу с другим наукама, социологија и етнографија су обимније и шире, дају више научних података о породици и истовремено обрађују и оне проблеме који су предмет истраживања и других наука (на пример, систем вредности у социологији и етнографији наспрот систему вредности у филозофији).

Социологија и етнографија (етнологија) веома су блиске дисциплине, при чему се области које оне истражују често поклапају, али је главни акценат на неком другом месту, а разликују се и њихове полазне тачке у истраживању.

Истина, обе ове науке имају готово исто поље истраживања, боље речено, понашање људи и њихову културу. Док социологија тежише ставља на ово прво, тј. на систем људских понашања, етнографија се бави углавном истраживањима културе. Друштвено понашање социологија обично везује за појаву друштвене структуре, док културу третира као појаву зависну од те структуре. За њу су интересантна и таква понашања у којима фактор културе нема значаја или је изостављен у истраживању. Поред тога социологија готово као принцип прихвата уже схватање културе које је приближно свакидашњици, практичној друштвено-културној делатности, отуд и појам који одређује вредност, док у истраживачким методама углавном преовладавају статистичка схватања, схватања у којима бројне вредности имају одлучујућу улогу. Познато је још да се поља истраживања социологије и етнографије делимично покривају а делимично разилазе или искључују.

За етнографију так (назив који обухвата истовремено и етнологију и антропологију културе друштва) основни предмет истраживања је култура или, друкчије, човек у друштвено-културној средини и културним кретањима. Култура овде има друкчији, шири обим, који се још зове антрополошко схватање културе. Не само што је то широко схватање већ је то релативистично и савремено (као у социологији и другим друштвеним наукама) систематско схватање.

Етнографски прилаз истраживањима улази у оквире културних категорија. Он обухвата како људска понашања — нарочито она која су у одређеној друштвеној групи повезана са функционисањем специфичних узора културе и симбола заједно са одређеним вредностима које чине њихову основу — тако и продукте тих понашања. Интересовање етнографије за породицу проистиче углавном отуда што је породица подједнако и друштвена група и основна друштвена институција чија је најважнија функција да формира друштвено-културну људску јединку. Чак се говори да у породици долази до другог, друштвено-културног рађања човека — захваљујући томе што јединка усваја и, уз помоћ традиције, даје своје виђење конфигурације породичних елемената културе окупљених око основних вредности и увек у некаквој вези са светом, са друштвом уопште. У породици функционише систем друштвено-моралних норми, културних вредности и узора, скуп одређених мисаонах садржаја, симболичких понашања и материјалних производа који чине целину. Све ово чини основни процес социјализације и увођења човека у културу. Тада се процес одвија баш у оквирима породице. Породица је такође и друштвено-културна микроструктура у којој се јасно огледа култура локалне средине, локалног друштва.

Као и код свих осталих наука, тако и код етнографије смишља научног интересовања за породицу има два аспекта: описни и интерпретациони. Описни аспект се заснива на детаљној анализи феномена породичног живота (породичне културе), анализи која се увек врши

систематски и према одређеним директивама. Интерпретациони аспект има за циљ да покаже суштинску условљеност тока појава које се истражују, узроке и последице и њихово одређено стање у датом тренутку и месту. Оба та аспекта су међусобно тесно повезана.

Све ово има само општи, уводни карактер „о аспектима“, о вишеслојном истраживању породице. Даљи ток оваквог, а не друкчијег, интересовања за поменуте аспекте зависи од две ствари: 1) од ширине појма културе, 2) од начина прилаза истраживањима културе. Као што је добро познато, на све ово се раније различито гледало, а погледи нису ни данас истоветни.

Дотичемо овде веома сложен проблем, његове многе нијансе, које не могу бити детаљно обраћене, већ само овлаш затртане. Изоставићемо старо позитивистичко-атомистичко схватање културе (култура као скуп аутономних елемената сврстаних по логичком принципу) које је донедавно било прихваћено у етнографским истраживањима. То схватање је дозвољавало да се култура расчлани на посебне елементе, који се могу детаљно описати; међутим, слабо је била приказана рекомпозиција културе и интерпретација појава.

Данаас у друштвеним наукама доминира систематско, интегративно схватање културе, које се истовремено односи и на истраживања културе. Култура је прихваћена као целина са унутрашњом повезаношћу и узајамном зависношћу елемената или групе елемената који се одликују одређеном структуром. Зато приликом истраживања једног елемента, групе елемената или аспекта целог система треба обратити пажњу на њихову међусобну зависност.

Међутим, и у овом систематском, интегративном прилазу истраживањима културе јављају се, као што је познато, различите полазне тачке у истраживању. Међу њима истичу се две супротне: уске или сужене и оне које широко прихватају истраживања културе.

Нећемо залазити у доста компликоване нијансе културних истраживања нити у истраживања породичне културе са оне сужене полазне тачке у истраживању. Потребно би било много места. Напоменимо укратко да је овде појам културе редукован до степена идеације (идеационе теорије културе). Овде је у основи реч само о култури симбола. Истражује се састав људских ставова и понашања који су регулисани одређеним (свесним или не) системима вредности као и знањем субјекта о тим активностима или особинама људског духа. Јудско понашање се схвата као резултат психолошке делатности механизма за повезивање идеја, замисли и импулса и реакција на те импулсе. У питању су овде различити методолошки прилази, какав је напр. теоријски структурализам, који културу сматра за систем или системе симбола (семиолошки правач) или когнитивни прилаз изучавању познат у литератури и као „нова етнографија“.

Било би интересатно да, ослањајући се на ове прилазе, формиратмо одређене моделе за истраживање породице. Резултати истраживања с појединачних тачки гледишта (које би требало тек утврдити) могли би да буду веома интересантни; међутим, приказивали би само један вид стварности. Осим истраживања Сигмунта Фројда и његових појмова као што су едипов комплекс, id, ego, superego и друга, и широког схватања К. Леви-Строса (C. Levi-Strauss) са познатим би-

нарним уређењем стварности помоћу урођених талената људског духа, немамо до сада већих достигнућа у овој области (наравно, само када је реч о истраживањима породице).

Следећи устаљену традицију емпириских истраживања у области културе код нас, а с друге стране под несумњивим утицајем савремене антропологије културе, етнографска истраживања се базирају на широком схваташтву културе. Култура се, наиме, схвата као социокултуролошки или културолошки систем (системи). То је такво схваташтво какво срећемо код Р. Линтона, Р. Пидингтона (R. Piddington) или А. Клосковске (A. Kłoskowska), где култура чини мање или више интеграциону целину која у себи садржи људска понашања формирана према заједничким узорима одређене групе, понашања која су усвојена током живота као и продукте тих понашања. Требало би обратити пажњу на све делатности које имају за циљ да задовоље људске потребе, како оне делатности које задовољавају основне, биолошке потребе човека так и оне из сфере културе симбола. Тек са овакве шире тачке гледишта може се доћи до потпуног знања о културним појавама у породици.

У оквирима ове оријентације појављују се два супротна (али ни у ком случају контроверзна) прилаза изучавањима културе. Један можемо да назовемо универзални прилаз, а други — плуралистички. Универзални прилаз оперише појмом глобалне културе, културе целиог човечанства као историјске и просторне појаве. Баш у оквирима таквог истраживачког прилаза почела су, као прва уопште, етнолошка и етносоциолошка истраживања еволуције људске породице. Познате су теорије Х. Спенсера (H. Spencer), Ј. Ј. Бахофена (J. J. Bachofen), Л. Х. Моргана, Ф. Енгелса и многих других, укључујући и савремене представнике теорије универзалне еволуције, која је код М. Хариса (M. Harris) једносмерна. Други прилаз, назван радно плуралистички, полази од става да је еволуција вишесмерна. У последње време је усвојио назив еколошка антропологија или теорија културне екологије. Најзначајнији представници овог правца у истраживању су Ј. Стјуард (J. Steward), А. Вајда (A. Vayda), Ј. Андерсон и др. Културе су овде схваћене као одређени системи делатности који служе за повезивање људског друштва са његовом географском средином. Управо разлике у начину интерпретације (експлоатације) средине доводе до стварања културних разлика не само на пољу технологије и привреде већ и до настајања различитих типова друштвене организације који изазивају и одређене промене у породици. Овај правац прихваћен је посебно у истраживањима старих и савремених типова породице, такође и са општег аспекта.

Сва ова истраживања и теорије веома су удаљени од емпириских истраживања која су код нас доминантна у проучавању друштва и породице.

Широко схватање културе прихваћено је не само у истраживањима која имају општи карактер. То схватање је општеприхваћено и у партикуларним истраживањима, у оним истраживањима која се односе на конкретне групе људи — регионалне групе, локална друштва, професионалне групације итд. Тако је и у области етнографских истраживања породице. Доминира овде, како је већ напоменуто, сис-

тематски, интегрални прилаз истраживању који је још познат и под именом функционално-структурални. С једне стране овде влада принцип прихватања различитих аспеката функционисања (тока, живота) породице — технолошког, економског, структуре, система вредности, духовних садржаја итд. који су међусобно зависни и на одређен начин распоређени, релативно постојани а истовремено и променљиви. С друге стране породица се посматра кроз призму њених веза са средином која је окружује, кроз живот локалне средине или друштва узетог у глобалу, па отуд она као субјект, а одмах затим и као предмет друштвено-културних промена. Значи, прати се све оно што је у култури породице трајно, шта је променљиво и шта се ново у њеним оквирима појавило — посматра се породица и као трајна институција и као променљива, институција у развоју. Истраживања су најчешће усмерена на културне промене у породици које у великој мери зависе од брзог мењања савременог друштва. Како у статичком истраживању тако и у истраживању развојног пута породице користе се само неки елементи или аспекти културе, понекад само и култура у целини. У односу на истраживање културе као целине — тако типично за етнографска истраживања — могуће је применити неколико истраживачких модела.

С једне стране се може узети универзални модел за истраживање институције, онакав какав је већ применио Броњислав Малиновски (Bronisław Malinowski). Породица је такође друштвена институција. Суштина тог модела су, сетимо се, следеће конкретне одреднице: начелни принцип, норме, особље, техничко-материјална опремљеност, делатност и, на крају, функција или функције које се врше. Овде стварне функције могу имати повратно дејство на промене у формулисању начелног принципа, а самим тим и на даље фрагменте тог модела.

У истраживању породице може се применити универзални модел културних аспеката (боље речено, модела) како је и учињено у оквиру функционално-структуралне оријентације у антропологији културе. Најчешће примењиван модел у подели културе на аспекте је следећи: материјална култура и економска организација — друштвена организација (политичка) — правне норме — васпитање — знање, веровање у магично-религиозни систем — језик и симболика и, коначно, естетско-рекреациони аспект живота породице (уметност, рекреација, забаве, прославе итд.).

Тако распоређени аспекти истраживања (наравно после њиховог коначног формирања) пазе да се не заобиђе нека страна породичног живота и чине комплементарну истраживачку целину. Очигледно је да оваква реализација (антрополошког) модела у истраживању породице јесте у стању да донесе — у поређењу са другим поменутим дисциплинама — опширно и јединствено знање о породици.

ЛИТЕРАТУРА

- Czerwiński M., *Kultura i jej badanie*, Ossolneum 1971.
Dyczewski L., *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981.
Goodenough W., *Description and Comparison in Cultural Anthropology*, Chicago 1970.
Keesing R. M., *Theories of Culture*, „Annual Review of Anthropology”, vol. 3, 1974.
Kłoskowska A., *Kultura masowa*, Warszawa 1964.

- Kłoskowska A., *Semiotyczne kryterium kultury*, „*Studia Socjologiczne*” 1/1968.
- Linton J., *Szkice z teorii poznania naukowego*, Warszawa 1976.
- Kmita J., *Szkice z teorii poznania naukowego*, Warszawa 1976.
- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 1975.
- Malinowski B., *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958.
- Markowska D., *Rodzina w społeczności wiejskiej*, Warszawa 1976.
- Miller E. S., Weitz Ch. A., *Introduction to Anthropology*, New Jersey 1979.
- Piddington R., *An Introduction to Social Anthropology*, izd. 3, London 1963.
- Rodin M., Michaelson K., Britan G. M., *Systems Theory in Anthropology*, „*Current Anthropology*” vol. 19 br. 4.
- Steward J., *Theory of Culture Change*, izd. 2, Illinois 1958.
- Szczerkiewicz T., *Rodzina w świetle etnosociologii*: isti autor: *Studia socjologiczne*, Warszawa 1970.
- Tyszka Zb., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974.
- Tyszka Zb. (red.), *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, Poznań 1980.
- Ziemsko M., *Rodzina a osobowość*, Warszawa 1977.
- Zółkiewski S. (red.), *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka*. Warszawa 1979.
- Zygułski K., *Wartości i wzory kultury*, Warszawa 1975.

Preveo s poljskog Milovan Petković

Józef Burszta

Wieloaspektowość etnologicznych badań rodzinny (streszczenie)

Autor przedstawia cel i przedmiot etnologicznych badań nad rodziną na tle kierunków zainteresowań innych dyscyplin naukowych zajmujących się rodziną. Dostrzega dwa aspekty etnologicznych zainteresowań rodziną: opisowy i interpretacyjny. Źródła wieloaspektowości etnologicznych badań rodzinny doszukuje się jednak przede wszystkim w przyjmowaniu w etnologii różnych pojęć kultury i różnych sposobów jej badania.

Józef Burszta

The Versatility of Ethnological Research on Family (Summary)

The author presents both the purpose and subject of ethnological research on a family against the background of the interests of other disciplines dealing with the problems of a family. He points out two essential aspects of ethnological studies on family, i.e. description and interpretation. The author perceives the versatility of ethnological research on a family in the adoption of various concepts of culture and different ways of studying it within ethnology.

Промене у традиционалном породичном животу у Пољској и Србији
Посебна издања ЕИ САНУ књ. 25

Збигњев Јасјевич (Zbigniew Jasiewicz)

ПОЉСКА ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА О ПОРОДИЦИ
ПОСЛЕ 1945.

Пољска етнологија ушла је у послератни период само с малим резултатима из области истраживања о породици третираној као институција и аутономна културна средина. Таква ситуација била је у вези с доминацијом еволутивног и културно-историјског правца у пољској предратној етнологији, који се нису интересовали за породицу виђену на такав начин¹. Само су се неки етнолози из тога периода прихватали да истражују културне појаве у оквирима друштвених група, између осталог и породице. Њима су припадали Казимјеж Доброволски (Kazimierz Dobrowolski) и Јузеф Обрембски (Józef Obrębski)². За све шире прихватање тезе о друштвеној условљености културних појава, а у вези с тим и за пораст интересовања етнолога за проблематику породице, велики значај имали су социолошки радови публиковани у међуратном периоду, пре свега рад Флоријана Знањецког (Florian Znaniecki) и Вилијама Исака Томаса (William Isaac Thomas), као и дело Јузефа Халасињског (Józef Hałasiński)³.

Период непосредно после рата такође није погодовао истраживањима о породици. Констатована је појава бежања од друштвene проблематике у етнографији, која је трајала до половине педесетих година, при чему је неприхватање друштвених проблема било узроковано не само континуитетом предратне традиције већ, пре свега,

¹ Међутим, интересовали су се за првобитне форме породичног живота или за шеме развоја породице и брака. В. пре свега: L. Krzywicki: *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikości i barbarzyństwa*, Warszawa 1914, S. Ciszewski: *Ród, u: Prace etnologiczne* t. IV, припремила за штампу A. Kutrzebianka, Warszawa 1936, а такође повезан с еволуционизмом, мада критичан, рад Т. Szczurkiewicza: *Rasa, środowisko, rodzina*, Poznań 1938.

² Упор. између осталог рад: K. Dobrowolski: *Związki i tradycje rodowe na Podhalu, Spiszu i Orawie*, „Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” t. 28, бр. 3, 1933; J. Obrębski: *Dzisiejsi ludzie Polesia*, „Przegląd Socjologiczny” 1936, бр. 314.

³ F. Znaniecki i W. I. Thomas: *The Polish Peasant in Europe and America*, Boston 1918—1920; J. Hałasinski, *Młode pokolenie chłopów*, W-wa 1938.

политичким узроцима — противречностима између слике друштвеног живота као резултата емпиричких истраживања и оне коју је очекивала државна доктрина.

Први покушај истраживања сеоске породице у Пољској био је чланак из пера Дануте Марковске (Markowska)⁴. Интересантан је у расправи Д. Марковске предлог о диференцијацији типова студија о породици. Она наводи: 1. конкретно-историјске анализе које третирају сеоску породицу у процесу промена током неколико генерација, при чему су теоријска подлога за оваква проучавања биле концепције школе К. Доброволског; 2. анализе подређене социолошким теоријама; 3. разматрања која постављају себи циљ да укажу на промене у породици изазване индустријализацијом; 4. радове на регистрацији материјала о породици, без прихваћених теоријских поставки⁵. Класификација истраживања породице коју предлаже М. Марковска обухвата не само етнолошке већ и социолошке радове, и зато није сасвим погодна за наше циљеве. Желео бих да прикажем један покушај друкчије диференцијације типова истраживања породице заснован на анализи етнолошких и само неких социолошких радова: 1. Истраживања генезе породице и појединих елемената породичног живота. Овај тип истраживања, повезан углавном с еволуционизмом, није у принципу заступљен у послератној пољској етнолошкој литератури. 2. Морфолошка и упоредна истраживања изабраних елемената културе породице — обреда, структуре породице, сфера породичне делатности, као што је припремање јела, шивење одеће, станови, при чему је главни циљ ових радова био и јесте утврђивање форме и структуре истраживаних појава, одређивање њиховог опсега и приказивање разлика. Неки од њих обухватају елементе културе породице у једном хронолошком нивоу, други се служе материјалима из неколико периода. Карактеристична црта овог типа истраживања јесте интересовање за изабрани елемент, а не за целину културе породице, а и недостатак друштвене позадине истраживаних појава. У многим радовима ове врсте породица се чак не наводи као група и институција која заједнички ствара и користи елементе културе везане за породицу или која организује и реализује рад који се приhvата као породични. 3. Истраживања која се баве елементима или целином породичног живота у одређеним друштвеним оквирима: у локалним, регионалним или етничким заједницама. То су истраживања која истичу везу породице са ширим друштвеним групама. Радови оваквог типа најчешћи су у савременој пољској етнологији, при чему је породица у њима третирана као предмет утицаја и — како је то написао Јан Шчепањски (Szczepański) — „средиште у коме су нагомилане последице оних промена које се дешавају у макродимензијама друштва“⁶, таквих процеса као што су индустријализа-

⁴ D. Markowska, *Współczesne badania nad rodziną wiejską w Polsce*, „Etnografia, Polska”, т. 9, 1965. Упор. такође: F. Jakubczek, *Pół wieku badań nad rodziną chłopską w Polsce*, „Przegląd Socjologiczny” т. 22, део II, 1968.

⁵ D. Markowska, op. cit., str. 151.

⁶ J. Szczepański, *Przedmowa*, у: *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Warszawa 1973, str. 9.

ција, урбанизација, модернизација, а и друштвено-културна интеграција у западним и северним областима Пољске. У оваквим радовима често се разматрају такве функције породице (привредне, емоционалне, безбедносне, васпитне, као и функција рађања) које истичу везу породице с другим друштвеним институцијама. 4. Истраживања која третирају породицу као институцију и културно средиште, дакле, по могућности, као економску целину која не прима само налоге и предлоге за културно понашање упућиване из разних ванпородничких група и институција већ их и на специфичан начин трансформише и структуралише, а и ствара сопствене узоре културе. Истраживања овог типа разматрају породицу као извор многих појава и процеса важних у друштвено-културној макроскали, као терен управо независне културе сопствене породице и специфичних културних процеса који се не понављају у оваквом облику и другим друштвеним оквирима изван породице. Оваква истраживања започели су на пољском терену социологија Антоњина Клосковска (Antonina Kłoskowska), Јадвига Коморовска (Jadwiga Komorowska), Леон Дичевски Dyczewski⁷ и етнолози из Познања. Они у истраживањима породице прихватају друкчију него досад перспективу, која омогућава истраживање породице у појмовним категоријама теорије културе, а не друштвеног система, дакле стварају могућност за утврђивање границе у етнолошким или, друкчије речено, антрополошким и социолошким истраживањима.

Горе изложен предлог за издавање четири типа етнолошких истраживања породице нема за циљ њихово појединачно вредновање. Многострукост виђења друштвено-културне стварности и разлике у областима истраживања необично су корисни и треба да се одржи у истраживањима породице.

Истраживања породице вршена су веома интензивно у три центра у Пољској. Први је био центар у Кракову, чији су представници К. Доброволски и његови ученици, који се служе тзв. интегралним методом истраживања, која се заснива на повезивању етнолошке, социолошке и историјске тачке гледишта. За ову екипу репрезентативни су радови К. Доброволског и Д. Марковске⁸. Ови радови сежу у XIX век, а савременост третирају као жариште историјског процеса, концентришу се, поред тога, на истраживање променљивости типова и функција породице. Са школом К. Доброволског треба takođe повезати рад Ане Кутшебе-Појнарове (Anna Kurtzeba-Pojnarowa), и Анджеја Возњака (Andrzej Woźniak) на проучавању породице⁹. Из

⁷ A. Kłoskowska, *Rodzina jako czynnik transmisji i twórczości kulturalnej, „Kwartalnik Pedagogiczny”* 1971, br. 4; J. Komorowska, *Doroczone i okolicznościowe zwyczaje w rodzinie*, u: *Przemiany rodziny polskiej*, op. cit.; L. Dyczewski, *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Warszawa 1981.

⁸ K. Dobrowolski, *Tradycyjna rodzina chłopska w południowej Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, u: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966.

⁹ K. Dobrowolski, *Tradycyjna rodzina chłopska w południowej Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, u: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966; D. Markowska, *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podkrakowskiej*, Wrocław 1964; takođe *Rodzina wiejska na terenie dawnej Puszczy Zielonej*, u: *Kurpie, Puszcz Zielona*, t. 3, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Wrocław 1965; иста ауторка: *Rodzina wiejska na Podlasiu 1864—1964*, Wrocław 1970; иста ауторка: *Małżeństwo w tradycyjnej i współczesnej kulturze wiejskiej*, u: *Studia z zakresu socjologii, etnografii i historii ofirowane Kazimierzowi Dobrowolskiemu*, Kraków 1972.

ове екипе потиче и покушај да се сумирају знања о сеоској породици сакупљена углавном на основу етнографских материјала и радова, а и на основу резултата других друштвених наука, који је учинила Д. Марковска¹⁰. Јак утицај овог правца истраживања породице види се такође у раду Славоја Шинкјевића (Sławoj Szynkiewicz), који представља покушај синтетичке формулације етнолошке проблематике породице у Польској¹¹.

Други центар у коме су предузета истраживања породице био је Лођ. У оквирима ових истраживања друштвене везе истичан је значај породице и ширих рођачких група за консолидацију сеоске заједнице; овде су се појавили такође многи радови који региструју породичне обреде и објашњавају њихове друштвене функције. Посебну пажњу заслужује рад Казимјере Завистовић-Адамске (Kazimiera Zawistowicz-Adamska), који представља покушај да се прикажу и интерпретирају системи сродства код словенских народа и који садржи упитник за стационарна истраживања породице¹². Управо у том раду ауторка доводи у сумњу постојање било каквих сеоских родова у Польској, а за назив „родовских веза“ на Подхалу, које је открио и описао К. Доброволски, прихвата адекватнији термин „патронимија“¹³. Од радова етнолога у Лођу треба забележити и рад Марије Вјерушевске-Адамић (Maria Wieruszewska-Adamczyk) о друштвеној контроли породице¹⁴. Са центром у Лођу била је повезана М. Бјернацка (Biernacka) у својим студијама породице као елемента сеоске заједнице¹⁵. За проблематику овог центра надовезује се такође А. Забжицка-Кунахович (Zabrzyczka-Kunachowicz) у свом раду о опсегу и значају родбинске везе у животу села¹⁶. Посебно место у студијама о вези између живота породице и локалне заједнице заузима рад Ане Задрођињске (Anna Zadrożyńska), која анализира улогу система вредности у склапању бракова, који су прихватани у појединим срединама¹⁷.

A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Rola społeczna dziecka w rodzinie wiejskiej*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 2, 1964; A. Woźniak, *Rodzina i gospodarstwo chłopskie w mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII wieku*, „Etnografia Polska” t. 18. sv. 1, 1974.

¹⁰ D. Markowska, *Rodzina w społeczności wiejskiej. Ciągłość i zmiana*, Warszawa 1976.

¹¹ S. Szynkiewicz, *Rodzina*, u: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. I, red. M. Biernacka i dr., Wrocław 1976.

¹² K. Zawistowicz-Adamska, *Systemy krewniacze na Słowiańszczyźnie w ich historyczno-społecznym uwarunkowaniu*, Wrocław 1971.

¹³ Исто, стр. 47.

¹⁴ M. Wieruszewska-Adamczyk, *Sankcje systemu kontroli społecznej wobec rodziny wiejskiej na przykładzie dwóch wybranych wsi powiatu bełchatowskiego*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” t. 13, 1971.

¹⁵ M. Biernacka, *Rodzina i społeczność lokalna w Bieszczadach*, „Wieś Współczesna” br. 12, 1973.

¹⁶ A. Zambrzycka-Kunachowicz *The Feeling of Kinship and its Socio-Cultural Consequences in the Rural Community*, u: *Poland at the Tenth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, red. J. Burszta, Wrocław 1978.

¹⁷ A. Zadrożyska, *Zawarcie małżeństwa. Analiza systemu wartościowania*, Warszawa 1974.

Трећи истраживачки центар који се бави истраживањима породице јесте Познањ. Породична проблематика појавила се у њему у вези са истраживањима процеса друштвено-културних преобразовања у западним областима насељеним колонистима. Ова истраживања, која је крајем педесетих година започео Ј. Буршта (Burszta), представљала су за пољску етнографију јак импулс за бављење савременошћу. Породица на територији западних области скренула је на себе пажњу као необично атрактиван објект истраживања. Управо је ова породица, услед мешања колониста из разних крајева, била културна заједница, а не сеоско друштво. Породица је, такође, без заједничког деловања а често упркос сеоској заједници, стварала могућности за преношење традиционалне културе¹⁸.

Екипна истраживања породичне проблематике предузета су у познањском центру у другој половини седамдесетих година. Од 1977. до 1980. водио се екипни рад под руководством Ј. Бурште на тему „Промене у породичним обичајима на селу у западној Пољској“, који је обухватио седам посебних проблема: „Преображаји стамбене средине породица и њене пратеће свести“ — А. Бренч (Brenicz); „Везе основне породице са фамилијарним кругом“ — З. Јасјевич (Jasiewicz); „Породица и локална заједница“ — Ј. Беднарски; „Породични ритуал као израз промене обичаја на селу“ — Ј. Стасчак (Staszczak); „Културна потрошња и преображаји садржаја у функцији фолклора“ — Ј. Буршта; „Промене у свести и музичкој пракси породица“ — Б. Линет (Linette); „Промене у религиозности породица у сеоској средини“ — Б. Валендовска (Walendowska)¹⁹. Материјали са ових истраживања претходно су обрађени, а само су неки њихови резултати објављени²⁰. Један део чланака пољске екипе који су штампани у овом тому заснован је управо на овим истраживањима.

Сада у познањском центру реализујемо две теме у вези с породицом. Једна је тема: „Културна активност у оквиру породице“, која се изводи у оквиру европских компаративних истраживања координираних преко European Coordination Center for Research and Documentation in Social Sciences у Бечу. Овим истраживањима обухваћено је у Пољској 300 породица у три средине: градској, сеоској и у оној која подлеже преображајима, све на територији познањског војводства. Са члановима истраживаних породица обављен је интервју са формализованим упитником, као и темељнији интервју. Већ имамо

¹⁸ Z. Jasiewicz, *Rodzina wiejska na ziemiach zachodnich i północnych jako przedmiot badań etnograficznych*, „Lud“, t. 56, 1972; isti autor: *Rodzina wiejska na Ziemi Lubuskiej*, Warszawa 1977.

¹⁹ Обавештење о овим истраживањима даје Ј. Буршта, *Etnograficzny punkt widzenia w badaniach nad rodziną*, u: *Medologiczne problemy badań nad rodziną*, red. Z. Tyszka, Poznań 1980; isti autor: *Współczesna rodzina wiejska. Na przykładzie Wielkopolski*, u: *Referaty Konferencji „Rodzina i polityka społeczna na rzecz rodziny w PRL”*, sekcja III, Warszawa 1980.

²⁰ Z. Jasiewicz, *Genealogia i powiązania krewniackie w etnograficznych badaniach nad rodziną*, u: *Metodologiczne problemy...* op. cit.; Z. Staszczak, *Współczesna obyczajowość wsi a wychowanie dzieci i młodzieży w świetle badań nad obrzeźdwością*, u: *Referaty Konferencji „Rodzina...”* sekcja IV, op. cit.; B. Walendowska, *Przemiany religijności rodzin w śródowisku wiejskim*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX“ 1981, br. 2.

прву публикацију са ових истраживања²¹, планирамо такође да приступимо компартивној обради улоге традиције у животу породице на основу материјала из свих седам земаља које сарађују на пројекту.

Друга тема која се сада реализује у Познању носи наслов: „Породица као културна средина“. Желимо да на основу већ сакупљених и нових материјала обрадимо оне појаве које од породице стварају нову културну средину, специфичну конфигурацију елемената културе. То су, између остalog, породичне традиције, а посебно познавање и однос према прошлости породице, породична идеологија, системи вредности прихваћени у породици, савремене форме учествовања породице у масовној и индустријализованој култури, преношење културе. Ова истраживања су предузета тек 1981. године.

Разматрање пољских етнолошких истраживања породице не било потпуно без осврта на радове који се изводе на територији других земаља Европе и изван ње. Истраживања пољских етнолога у Бугарској дала су један рад о породици у селу Грамада²². Опширна монографија, настала као резултат дугогодишњих теренских истраживања, посвећена је монголској породици²³. Предмет истраживања била је такође породица из западног дела Централне Азије — Узбекистана и Авганистана²⁴. Посебни радови су посвећени породици и терминологији сродства у Африци²⁵. Истраживања породице, како у Пољској тако и у другим земљама Европе и изван ње, која су предузели неки пољски етнолози, омогућавају верификацију прихваћених претпоставки и метода на културно различитим подручјима и проширење материјалних основа за доношење закључака.

Прегледом истраживања породице у пољској етнологији може се закључити да су она све интензивнија. Много је узрока за све веће интересовање за породицу у друштвеним наукама. Један од њих је покушај да се допре до извора културне индивидуалности јединке, за чије објашњење није довољна анализа процеса увођења у културу

²¹ J. Bednarski, Z. Jasiewicz, *Srodowiskowe zróźnicowanie uczestnictwa w kulturze i przekazu kulturowego w ramach rodziny. Na podstawie badań w województwie poznańskim*, u: *Referaty Konferencji „Rodzina...”*, sekcja III, op. cit.

²² M. Biernacka, *Rodzina bułgarska. Z badań we wsi Gramada*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 11, 1971; ista autorka: *Rodzina na tle społeczności lokalnej bułgarskiej wsi Gramada*, „Etnografia Polska” t. 15, sv. 1, 1971; B. Kopczyńska-Jaworska, *Warunki bytowe i budżet rodzin w wiejskiej w Gramadzie*, isto.

²³ S. Szynkiewicz, *Rodzina pasterska w Mongolii*, Wrocław 1981; isti autor: *Kinship terminology and Kinship change among the Mongols*, u: *Poland at the 10-th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, Wrocław 1978.

²⁴ Z. Jasiewicz, *Uzbicy. — Studia nad przeobrażniami społeczno-kulturowymi w XIX i XX wieku*, Poznań 1969; T. Martynowicz, *Tradycyjna wielka rodzina afgańska*, „Etnografia Polska” t. XXI, sv. 2, 1977; T. Martynowicz, *Dziecko w tradycyjnej rodzinie afgańskiej*, isto; Z. Jasiewicz, *Kierunki przemian rodzin w Azji Środkowej. Na przykładzie Uzbekistanu i Afganistanu* (u štampi u „Zeszyty Państwowego Muzeum Etnograficznego”).

²⁵ A. Waligórski, *Terminy pokrewieństwa Luo*, u: *Studia z zakresu socjologii, etnografii i historii ofiarowane K. Dobrowolskiemu*, Kraków 1972; L. Dziegieł, *Tradycyjna rodzina chłopa wschodnio-afrykańskiego jako zespół produkcyjny*, „Przegląd Socjologiczny” t. 27, 1975.

у великим друштвено-културним групама: друштвеним класама, религиозним или етничким групама. Други узрок је свест о све мањој улози локалних заједница у данашње време, које су до данас представљале важан предмет етнолошких истраживања. Значај породице посебно је важан у области друштвено-културних промена, а оне доминирају у светским размерама. У тој области породица се појављује као група и институција која заједнички одлучује о прихватању и учвршћивању нових културних вредности. Породица постаје једна од важних етнолошких категорија. Она се истражује како због веома значајне улоге у оквиру ширих друштвених група — локалне, регионалне или државне заједнице — тако и због специфичности процеса стварања, адаптирања и коришћења културних добара који се реализују у њеном оквиру. Преглед польских истраживања омогућава нам да запазимо тежњу за утврђивањем посебне тачке гледишка и опсега етнолошких истраживања породице. Не одступајући у тим истраживањима од тековина и сарадње с другим друштвеним дисциплинама — социологијом, историјом, економијом, демографијом, физичком антропологијом, психологијом, педагогијом и правним наукама — тежи се истицању етнолошког фактора тих истраживања. Тада аспект је породица која се разматра као „културни производ“ — конфигурација вредности, ставова и културних понашања, породица као „културна средина“ — терен са специфичним током културних процеса.

Preveo s poljskog Uglješa Radnović

Zbigniew Jasiewicz

Polskie etnologiczne badania nad rodziną po roku 1945
(streszczenie)

Etnologiczne badania nad rodziną prowadzone były w Polsce, w okresie po 1945 roku, głównie w 3 ośrodkach: Krakowie, Łodzi i Poznaniu. Autor proponuje wyróżnienie 4 ich typów: 1. badania nad genezą rodziny i poszczególnych elementów kultury rodziny; 2. morfologiczne i porównawcze badania wybranych elementów kultury rodziny; 3. badania związków rodziny z szerszymi grupami społecznymi: lokalnymi, regionalnymi, etnicznymi i państwowymi; 4. badania traktujące rodzinę jako instytucję wzglednie autonomiczną, sprzyjającą kształtowaniu się wlasnej kultury rodziny i specyficznym mechanizmom przekazu kultury. Etnologowie polscy badania nad rodziną prowadzili nie tylko w Polsce ale także w innych krajach Europy i na terenach pozaeuropejskich. Pozwoliły one na poszerzenie podstaw wnioskowania i weryfikowania przyjmowanych twierdzeń w oparciu o materiały z obszarów odmiennych kulturowo.

Zbigniew Jasiewicz

Polish Etnological Research on Family after 1945
(Summary)

After 1945 ethnological research on family was carried out in Poland in 3 main centers, i. e. in Kraków, Lódź and Poznań. The research has comprised 4 different approaches: 1. studies of the genesis of family and particular elements

of its culture; 2. morphological and comparative analyses of given elements of family culture; 3. research on the relationships of a family with other social groups: local, regional, ethnic, and national; 4. studies of a family as an autonomous institution having its own culture and specific mechanisms of cultural transmission.

Polish ethnologists carried out their research on family not only in Poland, but also in other European and non-European countries. Data from different cultural areas enabled Polish scientists to broaden the basis of the inference and verification of their statements.

Зофја Сташчак (Zofia Staszczak)

ПОРОДИЧНИ РИТУАЛ КАО ИЗРАЗ ПРОМЕНА ОБИЧАЈА НА СЕЛУ

Често се срећемо са тежњом за променом или стварањем обредних форми, што се чини у уверењу да ће то повући са собом промене у обичајима и погледима на свет. Ипак изгледа да ритуал не формира обичаје, већ је прихватање неког ритуала само израз извесних промена у обичајима. Дакле, задатак овог рада је да дефинише механизам и тенденције промена обичаја на селу у светlosti нестапања, појављивања и промена елемената породичног церемонијала¹. То је покушај да се сакупе премисе, да се дефинише до које мере и ког обима стање и промене породичних обреда могу да послуже за доношење закључака о стању и променама породичних обичаја, то јест да ли обреди могу да се сматрају за показатељ породичних обичаја².

Ритуал и обичаји не представљају, додуше, у етнографији нове истраживачке категорије, али се, ипак чине покушаји да се они дефинишу, покушаји који теже да објасне разлике у тим појмовима. Испртан преглед и резиме ових истраживања дала је К. Квасњевић (Kwaśniewicz) у раду који је недавно изашао из штампе, у коме је указала на постојеће ралзике у том погледу, као и на додирне тачке³. То су изузетно сложени и тешки проблеми за једнозначну формулатију. У литератури о овом предмету и даље се истиче да покушаји појмовне диференцијације „обреда“ од „навика“ и „обичаја“ нису до-

¹ Рад је настао у вези с реализацијом теме бр. 6 „Przemiany obyczajowości rodzinnej na wsi w Polsce Północno-Zachodniej“ у оквиру међуресорног проблема МР III-18, који координира Институт за социологију УАМ, у оквиру III тематске групе, која ради на Катедри за етнографију под руководством проф. др Ј. Бурште.

² S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1970, str. 102; упор. i M. Misztal, *Problematyka wartości w socjologii*, Warszawa 1980, str. 19.

³ K. Kwaśniewicz, *Doroczne i rodzinne zwyczaje na tle współczesnych przeobrażeń wsi podkrakowskiej* (Studium wsi Niegoszowice w woj. krakowskim), „Prace Komisji Socjologicznej PAN“ br. 44, Warszawa 1979, str. 12-27.

врло прецизни и да у теорији културе постоје разне концепције које зависе од методолошких становишта појединих истраживача⁴. Указује се при том да су у истраживачкој пракси покушаји диференцијације појма „обреда“ од „обичаја“ или „навике“ ишли у два правца. Једни истраживачи су се трудили да издвоје и истакну церемонијал или ритуал који је пратио понашање људи у одређеним друштвеним ситуацијама. При том се истицало да обред добија све изразите одлике драмске представе уколико је церемонијал развијенији. Представници другог правца појмовног разграничувања истицали су значај религиозних или магијских мотивација у неким одређеним временско-просторним оквирима. Дакле, по овој формулацији, обред су биле све појаве групног понашања људи повезане с одавањем поште религиозном култу или с обављањем магијских интервенција⁵. Обе наведене концепције, по мишљењу К. Квасњевић, нису довољно прецизне. Образложуји детаљно овај проблем, ауторка закључује да је на садашњем нивоу етнографске теорије упутно показати више резерве у оперисању термином „обред“, нарочио кад се узме у обзир чињеница да његова дефиниција има све основне одлике које К. Квасњевић приписује обичају као општој појмовној категорији, прихватајући да је „обичај“ врста понашања појединача или група људи — најчешће спонтаног карактера — који се упражњава у малим заједницама на целисодан начин у одређеним друштвеним ситуацијама, на основу прихваћених традиционалних норми и узора у датој заједници, на чијој стражи углавном стоје обичајне санкције⁶. У том контексту „навика“ — „обичај“ ауторка, затим, даје такву дефиницију обичаја према којој су они „ванинституционални систем који обухвата норме понашања прихваћене од дате заједнице и изражене у моралним категоријама, дакле кроз однос датог чина према представама „доброг“ или „лошег“ понашања“⁷. Међутим, К. Квасњевић изричito истиче да неке форме обичајне праксе, које се оцењују као мало значајне с обзиром на интерес дате заједнице, могу бити неважне са гледишта „обичаја“⁸.

Уопште узевши, аутори дефиниције „обичаја“ доста једнодушно акцентују нормативни карактер обичаја, који третирају као комплекс директива за понашање⁹. У концепцијама многих истраживача прихвата се да је обичај „навика неке заједнице, али поседује увек оно што недостаје навици — нормативни карактер. Прилагођавање обичају није индивидуална ствар, обичај има санкције моралне принуде, коју појединача не може да потцени без штете по себe.“¹⁰ Дефиниције

⁴ Isto, str. 12—22; упор. i K. Zawistowicz-Adamska, *Wprowadzenie*, u: „Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej“ t. 2, Wrocław 1981, str. 23—24.

⁵ Isto, str. 23, упор. i R. Tomicki, *Zwyczaje i obrzędy. Uwagi na marginesie artykułu K. Kwaśniewicza*, u: „Etnografia Polska“ t. 18, 1974, str. 2, str. 57—63.

⁶ K. Kwaśniewicz, op. cit., str. 21—22.

⁷ Исто, стр. 27.

⁸ Исто, стр. 22.

⁹ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, str. 220—221.

¹⁰ L. H. Gray, *Custom*, u: *Encyklopedia of Religion and Ethic*, Edinburg 1911, vol. 4, str. 374—377, citirano po: Cz. Robotycki, *Tradycja i obyczaj w środowisku wiejskim. Studium etologiczne wsi Jurgów*, Wrocław 1980, str. 96—97.

које повезују појам обичаја с његовим нормативним карактером не објашњавају, ипак, на једнозначан начин карактер тих норми, то јест њихову везу с моралом. Овај проблем и даље изазива несугласице. На пример, М. Осовска (Ossowska) посветила је у својим радовима много места трагању за критеријумима који служе класификацији норми на моралне и обичајне, не долазећи у томе до једнозначних резултата¹¹. И поред недостатка јасних решења у овом случају, нормативни карактер обичаја ствара основу за ближе појмовно прецизирање и представља уједно премису за прихватање извесне значењске конвенције која утврђује релацију између термина „навика“, „обред“ и „обичај“. То има посебан значај за покушај објашњења узајамног односа (релација) обреда и обичаја, то јест за указивање на то колико обреди могу служити за доношење закључчака о стању и променама обичаја. Надовезујући се на указане дефиниције навике и обичаја, чини се да управо навике треба разумети као регуларности у друштвеном понашању насталом само услед наваде, или као друштвене правилности понашања, за које нема специјалних контролних механизама који обезбеђују њихову јединственост¹². Овако формулисане навике представљају најпрвобитнији начин одржавања стварности кроз људску свест и представљају безодразне начине понашања¹³. Тек стварање навика повлачи за собом настанак две скале вредности: 1. од болег до горег реализација датог начина понашања; 2. избор једног од неколико могућих начина понашања датог субјекта у датој ситуацији према датом објекту. Тако ове скале рађају обичај. На овом месту треба приметити да се обичај ралзикује од друштвених норма по томе што је он само вредновање неке навике, док друштвена норма представља сам принцип према коме та навика мора да се вреднује и промени у обичају¹⁴.

Међутим, обред обухвата понашања која представљају обичајне форме понашања прихваћене и оцењиване с аспекта обичаја, с обзиром на ситуацију и особе у вези с којима треба да се практикују, под претњом да неко буде осрамоћен или доживи неуспех. Према томе, обредни израз промена у обичајима јесте појава неких елемената обреда или целих обреда у вези с одређеним ситуацијама, у односу на одређене особе или категорије особа. Зато обред, зависно од извора норми, може имати породични, локални карактер, повезан с дневним или годишњим циклусом природе, а такође може имати државно-правни карактер и не престаје да уједно буде и навика и обичај. Дакле, укључивање нечега у сферу ритуала као нечег што се може формулисати као обред већ је експонирање неког обичаја, који може да се разматра и у категоријама променљивости (појављивања, одржавања и нестајања). За формулисање горње тезе суштински значај има, дакле, прихваћена претпоставка да су обред као и обичај неки начини сублимирања навике, а затим и чињеница да обичај не добија

¹¹ M. Ossowska, *Socjologia moralności*, Warszawa 1969, str. 251—256.

¹² Lexikon zur Soziologie, Hamburg 1975, deo 1, str. 108—109.

¹³ J. Szczepański, op. cit., str. 219; upor. i K. Kwaśniewski, *Zderzenie kultur. Tożsamość kulturowa — aspekty konfliktu i tolerancji*, u рукопису, str. 13—34.

¹⁴ K. Kwaśniewski, op. cit., str. 96.

тако формулисан облик какав добија обред. Најзад, из формулисаног описа обреда може се закључити зашто је овај а не неки други обичајни слој експониран као погодан за обредну формулатију и шта је изазвало да су прихваћена управо таква понашања за експонирање друштвеног значаја тих факата. Другим речима, ради се о томе да нормативна сублимација навике у обред добија утолико више формулисани облик уколико се у потпуности може етнографски описати. Међутим, нормативна сублимација навике у обичај јавља се паралелно, али не добија више тако формализоване облике.

Дакле, у истраживачкој пракси је приликом диференцирања на више формулисано питање: како се то десило да су у датом културно-историјском контексту људи формирали такве облике понашања? Међутим, код обичаја ово питање је формулисано друкчије, то јест: како се десило да су људи формирали такве принципе вредновања начина понашања? Међутим, код обреда је формулисано двоструко питање, то јест: који је културно-историјски контекст проузроковао да су се управо ти елементи, то јест тај обичајни слој експонирао за обредску формулатију? И друго, шта условљава да су прихваћена управо таква понашања за експонирање друштвеног значаја тих чињеница у датим ситуацијама, код датих особа и категорија особа?

Ту треба такође додати да породични обреди на селу повезују у себи елементе обреда који диктира систем вредности и норми породичне групе, то јест елементе повезане са животним циклусом човека и породице. Међутим, они су такође прихваћени од локалне заједнице која у њима учествује, повезани су са годишњим циклусом рада на њиви и са системом правних норми које су на снази у одређеним државама и верским заједницама. Ту треба такође додати да је у традиционалној народној култури постојала јасна подела између годишњег ритуала повезаног са годишњим ритмом формираним у вези са вегетативним циклусом и породичног ритуала повезаног са током људског живота. У вези са овом поделом и у истраживачкој пракси вршена су ограничења у класификацији церемонијалних форми празничког карактера, редукујући их у две категорије, то јест у годишње и породичне обреде. Израђен систем редоследа бива, ипак, нарушен кад је уведен циклус породичних обреда у оквиру једне године (имендан, рођендан). Наиме, тако је настала група годишњих а и породичних обреда. Најзад, годишњи и породични обреди стално се обогађују новим елементима. Код новог годишњег ритуала најчешће имамо послу са световним елементима, који су више изоловани од вегетативног циклуса (нпр. Дан жена, Дан учитеља). Међутим, у породичном циклусу појављују се свечаности које су више традиционално повезане са етапама живота и једино се допуњавају на нов начин и у вези са значајним догађајима у животу појединца (почетак и крај школовања, полагање војне заклетве изван сеоске средине). Покретачки чинилац ових последњих промена јесте индивидуализација јединке у породици и проширење оквира заједничког учествовања, јер догађаји важни за јединку све више ангажују и чланове породице¹⁵. Да би се скватио

¹⁵ D. Markowska, *Rodzina w społeczności wiejskiej — ciągłość i zmiana*, Warszawa 1976, str. 223.

целокупан породични ритуал, који на великопољском селу доживљава несумњив процват, учињен је покушај да се прикупљен материјал најпре анализира увођењем извесне систематизације, повезујући је са развојним стадијумима породице, који су смештени у одређене фазе. За основу њиховог издвајања прихваћен је прост демографски критеријум, то јест повећање или смањење бројности породице¹⁶. Помоћу наведене систематизације покушали су такође да анализирају издвојене типове и варијанте појава у вези с одређеним друштвеним категоријама лица која су давала информације, као и лица о којима су даване информације¹⁷.

Приликом покушаја интерпретације резултата емпиријских истраживања треба у уводу рећи да се промене породичног ритуала као израза промена обичаја на селу могу разматрати узимајући у обзир следеће:

1. Неке породичне ситуације се одражавају у обреду или се не одражавају, а појединачни породични обреди се појављују, нестају или се мењају.
2. Обреди су израз неких друштвених очекивања и друштвених права и обавеза које формирају како улоге и друштвене позиције тако и обичаје, али обреди могу такође да постану извор нових очекивања, права и друштвених обавеза (нпр. називи који дефинишу крвно сродство и сродство по жени или мужу подвргавају истовремено њихове носиоце неким друштвеним нормама и дају им моћ ограничениог давања таквих норми).
3. Ритуал је доведен у везу с породичним и производним годишњим циклусом, што је посебно значајно у сеоској заједници.
4. Постоји релација и повратна спрега између овако дефинисаног ритуала и правних и религиозних норми (може се анализирати колико ове норме модификују ритуал, и обратно).
5. Понекад се ове промене могу разматрати и с обзиром на то да ли се јављају интерференције између разних обреда формираних у различним регионима и националним културним контекстима.

Овај рад не покреће традиционалну етнографску проблематику у вези с петом тачком, јер су истраживања извршена у изабраним

¹⁶ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974, str. 140; A. Dodziuk-Lityńska, D. Markowska, *Współczesna rodzina w Polsce*, Warszawa 1975, str. 117—119.

¹⁷ Интензивна истраживања вршена су на основу упитника интервјуа. Избор информатора је обављен смишљено, уз тежњу да се равномерно представљују најважније друштвене категорије. Према 16 типованих категорија информатора водили су се озбиљни, општи интервјуи са 91 лицем. У истраживањима су учествовали студенти са Катедре за етнологију УАМ у Познању. У 1977. и 1978: И. Кукавска, Б. Војтович, А. Пјасецка, Ј. Видеман; у 1978: А. Јанковска, М. Горбачевска, С. Шулц.

сёлима једног региона¹⁸. Третирајући ритуал као израз промена у обичајима, он се концентрише на проналажење разлика у друштвеним категоријама једне те исте регионалне и националне културе, што је повезано с прва четири наведена проблема.

Међутим, на садашњој етапи истраживања¹⁹ била би прерана пуна интерпретација, те се, према томе, за илустрацију постигнутих резултата могу једино навести примери односа насталих због сучељавања одређених елемената ритуала и обичаја на подручју: а. васпитања и бриге старијих о младима; б. узајамног положаја мушкарца и жене у породици; в. бриге млађих чланова породице о старијим.

Анализа емпиријских података из прве наведене области указује на то да се стари облик обичајне праксе мења под притиском локалне средине која у разним видовима покреће обичајне санкције. На тој основи прихватава се, на пример, прелазак од некад озбиљног третирања дужности кумова на демонстрирање те дужности. Затим, приликом избора кумова ограничава се ширење веза успостављањем контаката са страним лицима, јер се сада та улога поверила младим људима, и то из породичног круга. У васпитању је дошло до идејне промене: конформистички став се замењује истицањем у друштву. Спектакуларност васпитања истицањем изражава се у давању деци имена туђих традиционалној култури, у церемонијалном прослављању првог причешће детета, првог рођендана (тзв. gosczek), имендана, полагања војничке заклетве сина. Прихватавање горе наведених узора обичајне праксе представља прелазак од виђења човека кроз призму друштвене улоге до његовог виђења као јединке. Најзад, они су takoђе симптоми промена услова егзистенције, као и потреба и друштвених аспирација.

Подлегле су редукцији и обредске санкције против предбрачне трудноће, а ако се и јаве, више су израз покајања родитеља према друштву на тај начин што се млади делимично или чак потпуно искуљчују из обреда црквеног брака. Јер понашање невесте није више повезано с њеном одговорношћу према младићу и заједници и везује се за васпитну одговорност родитеља. Ублажавање санкција према ванбрачној мајци, које се такође свуда примећује, није више толико израз прихватња чиљенице рођења ванбрачног детета, колико још јачет неодобравања чиљенице нерађања детета. Сада се све више одмерава број деце према улози запослене жене и све већим захтевима у погледу неге и бриге око детета. Иако је улога жене, према сеоским

¹⁸ Теренска истраживања извршена су у 7 села Великопољске, која се разликују по елементима друштвено-професионалне структуре. На тај начин типовано је за истраживање: село с пољопривредним домаћинством (Кробја-Домахово), задружно село (Битињ) и село мешовите професионалне структуре становништва: пољопривредних радника и сељака (Гола); радника, сељака, пољопривредних радника и радника-полутана (Котлин, Ожехово), сељака, радника и радника-полутана (Хојно). Поред тога, за истраживање је типовано село с мешовитим саставом становништва, с обзиром на регионално порекло, услед насељавања новим колонистима после другог светског рата (Олобок, војв. Зјелона Гура), које се налази на историјској периферији Великопољске.

¹⁹ Резултати истраживања су обраћени у виду извештаја: Z. Staszczak, *Obrzędowość rodzinna jako wyraz przemian obyczajowości wsi*. *Maszynopis*, str. 99, Archiwum Katedry Etnografii UAM.

обичајима, да и даље има децу, ипак се сматра да их не треба много рађати, јер то угрожава друге улоге жене.

На основу прихваћених ставова може се уочити да се у истраживаним сеоским заједницама показало да су подложни променама и обичаји у вези с узајамним положајем жене и мушкарца у породици. Сакупљени емпиријски материјал показао је у том погледу да нпр. „уговарање“ преостали елемент „зарука“, представља врсту организационо-економског саветовања око свадбе. Оно истиче чињеницу да се у обичајима чува значај уласка у сеоску заједницу сједињених породица које сложно прихватају брак. Паритет у сношењу трошкова свадбе (утврђених за време уговарања) поштују обе породице, а његово нарушавање је, према сеоским обичајима, израз зависности једне стране од друге. И даље важан карактер „уговарања“ у локалном јавном мњењу сведочи о чувању значаја привредне функције породице у сеоским обичајима. Даље, ако чак мушкарца и жена и нису равноправни у браку, сматра се да су равноправни као репрезентанти породица. Тенденцију за превагом младиних гостију на свадби, која се јавља у последње време, јавно мњење на селу схвата као жељу за доминацијом мушкарца над женом. Можда се и на тај начин изражава егалитаризам који компензује женине мање привилегије у једној области већим привилегијама у другој области. Оште прихватање заједничког весеља и споразума обеју породица за време свадбе јесте израз уверења увреженог у обичајима да брак није веза две особе, већ двеју породица и повлачи за собом консеквенције не само за брачне другове већ и за њихове породице.

Већа ригорозност обичаја у односу према девојкама него према младићима изражава се у томе што се у селу не може ни замислити да девојка раскине договор после „уговарања“, а и кад момак раскине то више погађа девојку разним сплеткама. Исто се изражава и у томе што се девојка за време вереништва мора равнati према веренику кад је у питању учествовање на забавама, свечаностима и избор друштва. Међутим, придавање мањег значаја него раније посети младића девојчиној кући на селу јесте израз мање ригорозности обичаја. На брачне шансе сада се гледа као на ствар која подједнако интересује и девојке и момке. Раније је после стављања чепца само млада добацivala вео, а друге девојке су се трудиле да га ухвате; сад и младожења баца лептир-машину међу момке.

„Други дан свадбе“ и даље је израз интеграције тек спријатељених породица пред сеоским јавним мњењем, јер пружа прилику да се донесе закључак како је у селу прихваћена свадба и служи да се утврди тактика породице према мишљењима, нарочито оним негативним. „Други дан свадбе“ је израз солидарности, сарадње брачних другова пред сеоском заједницом. Радије прихватање поклона у стварима него у новцу показује жељу да нова породица осети више наклоности него да стекне економску добит. Све мање одређени захтеви у вези с миразом и његовом диференцијацијом на елементе које је требало да унесе жена односно мушкарца представља израз промена обичаја у правцу изједначавања друштвених улога у браку као и умањивање значаја економских функција породице. Ту чињеницу може да докаже и продужење економске одговорности родитеља према деци.

Кад је реч о поменутој сфери обичаја у вези са бригом младих о старијима, емпиријски материјал омогућава нам да констатујемо, између осталог, да је на великопољском селу нестао обичај сачињавања уговора о доживотном издржавању (тзв. *wymiar*) између родитеља и деце, што може бити доказ до су у сеоским обичајима обавезе младих према старијима прешле из економске у моралну сферу. Све чешћи обичај да породица носи и припрема покојника за погреб доказује да се обавезе према старијима сматрају више породичним него друштвеним обавезама. И обичај бацања цвећа на ковчег уместо шаке земље може се схватити више као знак одавања почасти, него као знак неке обавезе. А све већа брижљивост у грађењу и конструкцији надгробних споменика израз је тежње ка све демонстративнијем испољавању поштовања према умрлим и уопште према старијима. Истовремено се запажа све мања ригорозност и скраћивање времена жалости, што је знак да се из обичаја елиминишу они облици демонстрације који ограничавају учешће у друштвеном животу, нарочито омладине.

Ради формулисања општијих закључака, учињен је покушај да се сумирају прикупљени материјали с обзиром на промене настале у ритуалу, као и на степен њиховог прихватања. На тај начин може се издвојити неколико категорија обичаја који су на снази у испитиваним селима. Несумњиво да суштински значај имају и даље оне обичајне форме које се чувају у релативно трајном облику и које прихватају све испитиване сеоске заједнице. Карактеристична прета ове обичајне формације јесте њена традиционалност, која се види, између осталог, у сferи церемонијалних форми ритуала и друштвеног живота, као и у сferi васпитне ригорозности. И мада се општа тенденција јавља у виду осиромашења традиционалне обичајне праксе, ипак трајност тих елемената проистиче из тенденције за очувањем формане стабилизације друштвеног поретка у оквиру локалних заједница и њихових подгрупа. У поменутој области преовлађује прихватање сеоских узора понашања. Наиме, узори понашања детерминисани су од локалног јавног миљења, а то мишљење опет формира традиција, с тим што га разумно модификује племена савременим условима, што изазива извесну трансформацију у породичним обичајима.

Затим се могу издвојити нови елементи који се мењају, елементи који се укључују у оквир традиционалног културног фонда, а који такође прихватају све сеоске заједнице. Ове промене се, углавном, везују за раднике запослене изван села, пољопривредне раднике, раднике-полутане, који играју главну улогу у преношењу савремених ставова, склоности и колективног понашања. Преношење градских цивилизацијско-културних узора које се испољава имена, међутим, већи значај у сferi материјалних услова него у сferi узора понашања, који се стално налазе под јаком контролом локалног јавног миљења. Зато наилазе на опште прихватање нарочито они елементи које остали становници (углавном земљораници) не прихватају као конкурентне, па могу да их примају без већих отпора. Нарочито се брзо шире све иновације у вези с престижком, које омогућавају позитивно истицање у маси сеоске заједнице.

Најзад, треба указати на оне елементе породичних обичаја који се прихватају у различитој мери. У овој области се оптававају разлике између старије и млађе генерације испитиваних села, као и категорија индивидуалних пољопривредника и осталих категорија занимања. Старија генерација испитиваних села односи се критички нарочито према новим узорима понашања које, по њеном схватању, угрожавају досадашње важеће и проверене норме понашања. Овде је, углавном, реч о оним елементима породичних обичаја који би могли да угрозе ауторитет старијих људи. Стари становници испитиваних села такође не толеришу таква понашања која би, са гледишта традиционалних обичаја, могла да се сматрају за девијантна или чак патолошка. Млада, генерација становника села буни се против друштвене контроле која делује у средини. Зато се све замерке и притисци на њих од стране чланова породице, по њиховом схватању, морају упућивати дискретно и не треба да заокупе пажњу сеоске заједнице.

Радници и пољопривредници који се регрутују из средина испитиваних села буне се против неприродних стега породичних обичаја, које се понекад намећу, на пример, против прихваћене поделе задатака и улога супружника у породици. чешће се супротстављају економској зависности приликом склапања бракова. Међутим, индивидуални земљорадници тешко су прихватали инспиративну улогу пољопривредних радника и радника, коју они имају у обогађивању породичног ритуала новим елементима, непознатим традиционалној култури. Као израз неприлагођавања породица земљорадника широм друштвеном анажовању може се прихватити њихова изражена одбојност према учешћу у породичним обредима лица изван породичног круга.

Поменути антагонизам у сфери обичаја нема, ипак, већи утицај на карактер међуљудских односа на селу. То је, наиме, у суштини конфликт између дневног циклуса најамног рада и недељног и дневног циклуса, који игра већу улогу у сеоским пољопривредним заједницама, где се понекад налазе компромисна решења. Тако, на пример, индивидуални земљорадници су подесили дане свадби недељном циклусу рада, али зато остале друштвене категорије доста често време одржавања свадби и даље доводе у зависност од годишњег вегетативног циклуса. На основу овога може се уочити да ако је реч о структури односа међу породицама, тада се губи класно-сталешка структура, али се не губи локални систем. Друкчије речено, може се констатовати да међусобно прожимање утиче на губљење класних веза, односно да је нестанак класних разлика проузрокован јачањем улоге међусобног прожимања. Демократизација обреда, упркос привиду, није ипак усмерена ка све већој једноставности. У вези с истраживањима може се запазити да у садашњој стварности имамо послане толико с егализацијом путем поједнотсављења, колико управо с егализацијом кроз ширење и отварање приступа све истанчанијим обредним и церемонијалним формама. Наиме, у област породичних обреда све јаче продире елемент престижа, који се изражава у тежњи за манифестовањем животне ситуације и истицањем пред локалном заједницом свог материјалног успеха. Стога се многе

створене форме породичног ритуала стално модификују заједно с променама обичаја у наведеној области. На тај начин настају многи боли или гори или ефикасни рецепти за учествовање у животу ширих заједница, и то не појединачно, изоловано, већ као интегрисана породична група.

Ритуал кроз своју општост, која не захтева статистичку потврду, постаје добар извор за истраживања промена обичаја које се крију у њему. Наме, у истраживањима ритуала главни акцент може да се стави на посматрање појава стварне обичајне праксе. Поред тога, постоји могућност да се ухвате разлике између стварног тока обреда и декларисаних узора понашања. Породични обреди на селу се не губе, упркос сталном јачању процеса приватизације, мада понекад добијају нов облик, али се многе појаве и даље чувају у старој форми, само им се даје ново значење. Чињеница да се суштинска улога и значај породичних обреда одржавају и поред промена у тој сferi изгледа да говори у прилог томе да се обичаји хармонично мењају и на нема наглог нестајања и дезорганизације типичне за период кад се потпуно изгубио један а још формирао нови културни идентитет. Бар се оваква теза може изрећи о срединама које су истражене.

Preveo s poljskog Uglješa Radnović

Zofia Staszczak

Obrzędowość rodzinna jako wyraz przemian obyczajowości wsi (streszczenie)

Założeniem artykułu jest teza, że obrzędowość rodzinna jest dopiero konsekwencją i wyrazem przemian obyczajowych a nie ich czynnikiem sprawczym. Badania przeprowadzone w szeregu wsi Wielkopolski starały się ustalić stopień i zakres tych przemian na podstawie obrzędowości rodzinnej. Badania pozwoliły na sformułowanie następujących wniosków: 1. w obrzędach zaznacza się rygorystm społeczności lokalnej przy liberalizacji w stosunku do kobiet i dzieci i większej opiekuńczości wobec starszych; 2. akceptacja nowych norm i zachowań z miasta związanych jest głównie z kryterium prestiżowymi budzą opory jeśli wiążą się naruszeniem autorytetu ludzi starszych lub zbytnim poszerzeniem kręgu kontaktów; 3. płaszczyzna porozumienia są uzgodnienia różnych cyklów czasu wolnego i upowszechnienia bardziej wyszukanych norm i form kulturowych.

Zofia Staszczak

The Rites of a Family Cycle as they Express Changing Mores in Wielkopolska Countryside

The presupposition of this paper is that family rites consist of a result and an expression of changing family mores, not their ground. Investigations carried out in seven villages of Wielkopolska in 1978—79 aimed at showing the degree and the extent of the change. They allowed to forward the following conclusions:

- 1) The conformity of local communities is preserved in family rites but connected with a liberal tendency concerning children and women and with an increasing stress to respect old people.
- 2) New urban norms and attitudes are accepted when connected with a higher social prestige and rejected when they turn aside the old people's authority or when the resulting social contacts seem too large.
- 3) New mores are accepted in new elements of family rites when they allow an adjustment with the extension of more refined norms and cultural forms.

Богослав Линет (Bogusław Linette)

МУЗИЧКА КУЛТУРА СЕОСКИХ ПОРОДИЦА У ПОЉСКОЈ

Проблем музичке културе породице у Пољској досад није био предмет посебних истраживања, па стога у литератури нема радова који би ову тему формулисали према тим категоријама. Овај проблем покренуо је аутор у оквиру истраживања породице, која је организовала Катедра за етнографију УАМ у Познању, и обухватио је сеоске породице као категорију еколошки променљиву у поређењу с градским породицама. Додуше, истраживања традиционалне музичке културе пољског села, тачније речено — музичког фолклора, имају велике традиције, почевши још од О. Колберга и његових савременика. Ипак, она су обично усмеравана на производ, а не на субјект, дакле тежила су инвентаризацији и опису особина народне музике са статичног регионалног или локалног аспекта, не бавећи се уопште њеним извођачем или се интересујући за њега само маргинално, искључиво кроз призму регистрованог репертоара.

У истраживањима музичке културе породице тежиште се по-мера са производа — који је овде конкретно музичко дело — на музичку активност свих чланова те микрозаједнице, али која се разматра у позадини музичке културе локалне средине. У тако схваћеном појму музичке културе главну позицију заузима музичка пракса у крилу породице и стимулативни музички менталитет појединих чланова породице. Међутим, репертоар песама и инструменталних дела у оптицају — мада важан — овде је проблем од другото-разредног значаја.

Истраживачка концепција полази од следећих претпоставки:

1. Функционисање музике у животу јединке и заједнице психолошки је и културно условљено.
2. Постоји повратна спрега између музичке индивидуалне и колективне активности.
3. Музичка активност јединке зависи од карактера музичке културе средине.
4. Музичка индивидуалност јединке формира се од најранијег детињства у породичној средини, а касније и ван породице, у локалној средини.

5. Музика има одређену улогу у процесу увођења у културу социјализације.

6. Улога музике у породици и породична музичка пракса подлежу променама заједно с еволуцијом породице и променом њених обичаја.

Наведене тврђње имају универзалан карактер, а посебно се односе на сеоску средину. Пошто су оне основа истраживачке концепције, треба их шире развити и истаћи њихове узајамне импликације:

1. Као акустичка појава, музика на посебан начин зависи од извођача који је материјализује помоћу свог гласовног органа или инструмента. Изван конкретне реализације, музика егзистира само потенцијално — у људској свести где је претходно кодирана како у облику конкретних научених и запамћених дела (мелодија) тако и у упознатом и присвојеном систему звуковних релација, који се може дефинисати именом музичког језика или музичког дијалекта, уколико се односи на народну музику. Познавање овог система је неопходно како за извођење тако и за правилну рецепцију преношења музике¹. Познавање тема је својеврсно знање које изискује одређене психофизичке квалификације, знање стечено неформалним васпитањем, које само понекад има институционализовани карактер².

Процес музичког васпитања, спонтаног или формализованог, условљен је друштвено и културно, при чему посебну улогу има традиција — нарочито у народној култури. Исто тако производ културних условљености јесте музички језик (дијалект), заједно с његовим идиомима и стилом исказа.

Дакле, музика је културно условљена у облику у каквом ју је формирала традиција, у функцијама које врши у друштву, као и у формама и механизмима преношења каквима се служи. Међутим, психолошке условљености одређују став човека према музici — као ствараоца и извођача, примаоца и музичког носиоца традиције³. У суштини, оба типа усвојености не могу се строго оделити; међутим, индивидуалност јединке увек се формира у конкретном културном контексту. 2. Широко схваћено учешће у музичкој култури има два аспекта: индивидуалну активност јединке и колективну активност целе заједнице (или неке одређене друштвене групе). Између две сфере — индивидуалне и колективне — долази до бесконачних интерпретација, захваљујући којима околина формира индивидуалност и музичку активност јединке, а музичка култура друштвене групе је опет синтеза (не прост збир) деловања и ставова јединки које заједнички чине ту групу.

У центру ове релације налази се породица као елементарна група која концентрише у себи одлике музичке културе локалне заједнице, с једне стране, а, с друге стране, представља за јединку организам у коме се одвија процес увођења у културу и испољава

¹ Upor. C. E. Seashore, *Psychology of Music*, New York 1938, str. 149.

² Isto, str. 25.

³ „Music is in the first and last instance in the mind of the composer and of the listener” пиše Seashore, op. cit., str. 14. Ову твrdnju treba dopuniti važnom karikom, нарочито у фолклору, коју је аутор заобишао — то ће реći izvođačem.

њена даља музичка активност. Поред тога, у народној култури породица, чини се, има улогу преносиоца индивидуалног доприноса јединке локалној култури.

Овај посебан положај породице има суштински значај за методологију истраживања о којима је овде реч. Он, наиме, указује да сеоска породица, будући да је предмет истраживања, мора да се разматра у позадини целе локалне заједнице, а истовремено не дозвољава да се стане на анализи појава које се дешавају у породици као основној картици истраживања, већ налаже да се узме у обзир и улога јединке третиране индивидуално као члана породице и целе заједнице.

3. „Music is a product of the behavior of human groups. Whether formal or informal: it is humanly organized sound...”⁴ констатује британски музиколог Џон Блекинг (John Blacking). На сличан начин ову мисао формулише амерички антрополог Ален Р. Меријам (Alan P. Merriam): „...music is simply another element in the complexity of man's learned behavior.”⁵ Обе цитиране тврђње истичу социјални аспект музике и њен системски карактер. Музика је, dakле, специфичан систем комуникације помоћу организованих звукова, функционалан и разумљив у конкретним заједницама (тип и величина ове заједнице немају значаја у овој дефиницији), који се заснива на општеважејим категоријама музичког мишљења, без којег „музика не би била музика, већ само низ звукова и сазвучја који се јављају у времену“, како тврди Јиржи Кулка (Jiří Kulka)⁶.

Тај друштвени карактер музике изричito одређује место јединке и њене музичке активности у датој социјалној структури. Он импликује нужност да сваки саучесник дате музичке културе присвоји правила и категорије музичког мишљења и савлада језик односно музички дијалект који функционише у њој, што доводи на крају до формирања музичког менталитета јединке у складу с влађајујим стереотипом средине. Тај менталитет обележава оквире понашања и ставова јединке према музичким појавама; то одређује реаговање субјекта на одређену врсту музичких импулса, усклађену с кодираним представама, и његову личну активност, исто тако усклађену с важејим узорима у датој средини.

Придавање музичком менталитету тако значајне улоге оправдава оквире овог појма који обухвата, осим самог „музичког мишљења“, музичко памћење, познавање језика, стила и музичке фразеологије, а и дубоко усађене у подсвести навике и склоности према одређеном стилу музичког исказа, који изазива позитивна емоционална стања. Све се то може назвати естетским склоностима, које, у тренутку кад дођу до свести и кад се конкретизују, постају естетски погледи. Музички менталитет, наравно, условљава не само позитивне реакције на музику већ усмерава и негативне ставове. Дакле, у случају контакта с формама, језиком или музичким стилом исказа, који се не подудара с прихваћеним узорима — потпуно формиран

⁴ J. Blacking, *How Musically is Man?* London 1976, str. 10.

⁵ A. P. Merriam, *The Anthropology of Music*. Northwestern University Press 1968, str. VIII.

⁶ J. Kulka, *Hudobní myšlení a hudobní jazyk. „Opus Musicum”* 1979, br. 6, str. 161.

менталитет стимулише негативне ставове с различитим емоционалним интензитетом: од тоталне негације, преко неприхваташа или јавне незаинтересованости, до рецепције која је отежана у најбољем случају због неразумевања⁷.

Надворевезујући се на ове законитости, треба јасно истаћи да су у народној култури традиционалног типа њени саучесници имали послу с потпуно, или готово потпуно хомогеним обликом културе и музичког језика, или с оним што називамо конвенционалним именом народне музике. Последица таквог стања била је својеврсна музичко-културна хомеостаза давног села, или стање равнотеже између владајуће конвенције музичког језика и менталитета носилаца и корисника, који, по правилу, нису имали прилике да контактирају с музиком (вансеоског типа), изузимајући религиозно-црквену музику, у коју су у приличној мери уведени народни мотиви. Такав јединствен модел народне музичке културе доминирао је на пољском селу, уопште узвеши, до првог светског рата, а на неким местима се одржao до 1945. и неколико следећих година.

Сада је најстарија жива генерација становника села рођена пре првог светског рата последња генерација која је музичко васпитање добила у чврстом традиционалном систему народне музичке културе и чији је менталитет, формиран према тадашњем стандарду, остао, по правилу, неизменjen, и поред искустава произишлих из каснијих контаката с музиком ненародског порекла. Сличне услове испуњавају такође многи млади људи млађе генерације — зависно од места свог рођења и васпитања. Та околност ствара могућност за посматрање разних стадијума преображаја музичке свести код становника савременог села.

Из горе изложених законитости произлази да се посматрање промена у свести и музичкој пракси у савременој сеоској породици може прихватити за полазну тачку, модел типично за традиционалну музичко-културну стварност, ако се пође од тога да се следеће младе генерације све више удаљавају од њега. При том треба узети у обзир актуелно стање музичке културе и њене инфраструктуре у оквиру локалне средине.

4. Иако процес васпитања човека траје током многих година његовог живота, све до зрelog доба (а у неким случајевима све до kraja живота), очигледно је да он има најинтензивнији ток у периоду детињства, дакле кад се јединка налази под највећим васпитним утицајем породице. Тек у даљем току и постепено почињу да делују утицаји шире средине: вршњака, суседа и, најзад, целе заједнице. Тада процес обухвата све основне области човекове активности, па и музичке активности. Према томе, сигурно је да у нормалној ситуацији до првих контаката јединке са светом звукова долази у породичној средини.

На тај начин музичка активност породице — музички језик којим се служи, репертоар, начин практиковања — има непосредан и најдалекосежнији утицај на формирање музичке индивидуалности потомка. Звуковни импулси, који се примају у најранијем детињ-

⁷ Упор. C. E. Seashore, op. cit., str. 178.

ству, стварају темељ за будућу уобразиљу и начин музичког мишљења јединке. На то се надовезују каснија искуства, која се постепено нагомилавају, свесно и несвесно, и мада она могу временом да притуше одраз музичке стварности кодиране у детињству, ипак га не могу истицнути из подсвести.

Као што се види из реченог, тешко је прецењивати улогу музичког васпитања у породици и од стране породице, али се не могу ни потцењивати утицаји локалне средине. Оба ова круга: ужи — породични, и шири — сеоске заједнице, раније су представљала органску културну целину у којој је јединка изолована — бар привремено — од спољних утицаја, била подвргавана тренингу и уобличавана према важећим нормама⁸. То се јединство базирало — што овде треба истаћи — на искључиво живом извођењу музике, које је у процесу преношења изискивало непосредан контакт даваоца и примаоца, што је уједно представљало основу континuitета и трајности фолклора. Туђи утицаји који су продирали споља били су изложени филтрирању и адаптацији, не нарушавајући тиме чврстину и идентитет музичко-културног модела који је лагано еволуирао.

Јединка васпитана у таквом затвореном систему постала је настављач и преносилац затечених садржаја, а њена сопствена музичка активност, чак кад се радило о истакнутој индивидуалности, није радикално прекорачивала оквире система. Међутим, она је, ипак, обично подржавала опште владајућу шему у погледу репертоара, извођачког стила и сл.

5. У животу јединке и друштва музика врши многоструке функције и подмирује разне потребе, од чега су најочигледније естетске функције и потреба за уметничким иживљавањем. Ипак, зависно од типа културе и степена развоја друштвене свести, ништа мање важне нису ни магијске, обредне, културне, рекреативне, па и агитационе и информативне функције (нпр. као форма акустичке комуникације помоћу звучних сигнала).

Поред свих наведених функција, музика има још и важну васпитну улогу, налазећи општу примену у процесу социјализације јединке и у пропагирању одређених погледа на свет у друштву. Ту улогу има, пре свега, вокална музика кроз семантички вербални слој који је у њој садржан, чија је сугестивност додатно појачана пратећом мелодијом.

Импресивно деловање синдрома текст + мелодија најјасније илуструје ефективност патриотских, револуционарних, сатиричних, агитационих и многих других песама. Али дешава се да и сама мелодија, истргнута из текста, добија значај симбола и делује својом музичком асоцијацијом. Као пример могу послужити мелодије разних химни, нарочито државне химне.

У извесним условима музика може да има и деструктивну улогу пропагирањем штетне идеологије, ширењем антидруштвених ставова или космополитских узора (у негативној конотацији тог појма). Најзад, популаризацијом музичког кича она отупљује музичку сензибилност слушалаца и потпомаже ширењу лошег уметничког укуса.

⁸ Upor. C. Sachs, *The Wellsprings of Music*. The Hague 1962, str. 138.

Посебан значај добија власнитна функција музике у народној култури и у сеоској породици. У том смислу раније је важну улогу имао музички фолклор, који је жив саставни елемент и одраз културне стварности⁹. Он је вршио едукативну функцију у процесу увођења јединке у културу, усађујући јој основни канон понашања у култури — не само у односу на чисто музичка питања већ и у области обичаја, морала, погледа на свет и ритуала.

Горе приказана моделска ситуација у Пољској више није актуелна, а едукативне функције фолклора веома су ограничено или су потпуно нестале и једино су на неким местима и у неким оклостима сачувале нешто од ранијег значаја (нпр. у култури пољских брђана). Место музичког фолклора у савременој сеоској култури заузела је музика градског порекла, а њено едукативно деловање у сасвим измененим условима знатно је смањило свој опсег, док власнити ефекти бивају често проблематични.

6. Горе поменута улога музичког фолклора била је у потпуности актуелна у периоду пре увођења механичке музике на селу у било каквом виду. Механичко преношење музике разорило је, наиме, прастари принцип интерсубјективне трансмисије и започело даљкосежне промене у музичком животу села. Темпо тих промена зависио је од снабдевања села, тачније речено, сеоских породица уређајима за механички пријем музике.

У првим послератним годинама то су били звучници жичне радиофоније, општепознате у селу под називом „колхозници“. Они су били прва шанса пољског села у области масовне комуникације, али уједно и први прелом у дотадашњем начину пријема музике. Прави циклус промена почeo је у педесетим годинама и развијао се зависно од интензивног увођења електрификације села, која је омогућила коришћење електроакустичке опреме. Најпре су то били радио-пријемници на лампе и грамофони, затим телевизори, касније магнетофони и, најзад, транзистори и касетофони. Такав је обично био редослед набављања тих уређаја регулисан порастом прихода сеоских породица и модом, као и развојем индустријске производње и понуде.

Отада се из основа изменио начин контакта сеоске породице с музиком, коју више није требало упражњавати индивидуално, јер је било доволно укључити радио-пријемник. Та чињеница је имала озбиљне последице за музичку културу села, пошто је место ранијег активног упражњавања музике јавио пасиван став потрошача музике испоручене у готовој форми до собе у сеоској кући.

Отада је и механичка музика почела постепено да потискује музичку активност породице, јер више није било доволно времена за њу, није било потребе. Музика која је извирала из звучника почела је пратити све домаће послове, а после увођења транзистора — чак и рад на пољу или на окућници. Зато је замрла песма при раду, некад тако популарна у традицији пољског села; место животог изво-

⁹ C. Sachs (op. cit., стр. 16) овако о томе пише: A song is an essential, inseparable element in primitive life and cannot be isolated from the conditions that are its cause, its sense and its reason of being".

ћача заузео је апарат. Популаризација механичке музике у сеоским кућама довела је до пропasti музицирање у породици. У доба технике оно је постало у неку руку анархонично¹⁰. То је такође изазвало јако назадовање фолклора, а делимично и његово потпуно пропадање.

Последице те инвазије механичке музике на селу не ограничавају се само на спољашње појаве, као што је, на пример, редукција породичног музицирања, већ сежу дубље, до саме суштине условљености музичке културе, продиру у дубину људског менталитета и музичке уобразиље. Као што је већ речено, музички менталитет јединке формира се од најранијих година живота у породичној кући. Први музички утисци које је раније примило дете и кодирало у својој још неисписаној подсвести — била је песма мајке или баке која је певушила успаванке и друге народне песме. На тај начин јединка је од самог почетка привикавала слух на стил и музички дијалекат који је владао у средини, што је чинило основу за њену каснију идентификацију са завичајном музичком културом.

Менталитет старије генерације села доказује да та најранија фаза музичког искуства јединке доиста одлучује о каснијем схватању музике и о њеној наклоности према стилу који се доживљава као близак, свој. Апсолутна већина сеоских становника рођених пре првог светског рата, а и многи млађи чије је детињство пало у године између два рата, васпитавали су се искључиво под утицајем народне музике, која је кодирана у њиховом менталитету. И мада су се ови људи у каснијим годинама свог живота сусретали (јер је то било неизбежно) с професионалном музиком која се служила сасвим друкчијим музичким језиком и изражавала различитим стиловима, конвенцијама и формама — њихов музички менталитет није подлегао дубљим преображажима. У најбољем случају, он изгледа да је добио неке билингвистичке црте, као што се то дешава кад се становници села служе наизменично дијалектом и књижевним језиком.

Потврда за ово нису само вербалне декларације, већ и манифестовани ставови, а нарочито најобјективнији критеријум какав је извођење дела народне музике од стране представника поменуте генерације. Из тог извођења се види да су они сачували у сећању не само механички запамћен репертоар већ и карактеристичне црте свог завичајног музичког дијалекта које се јављају у стилу и извођачком маниру.

Сасвим друкчије је с млађом генерацијом сеоских становника рођених после рата, нарочито из редова омладине. Њихова музичка индоктринација одвијала се у сасвим друкчијим условима; прво музичко искуство у раном детињству у родитељској кући није више било монодично певање мајке, већ музички „коктел“ из звучника, често од јутра до вечери. На тај начин музичка уобразиља тих генерација,

¹⁰ Нестајање музицирања под утицајем радија констатовано је на великопољском селу већ на почетку 60-тих година, кад тамо још није било телевизије W. A. i D. Pawlakowie, *Instrumenty muzyczne*, и: *Kultura ludowa Wielkopoliski*, t. III, Poznań 1967, str. 294.

формирана кроз случајне, невезане и хаотичне слушне доживљаје — међу којима је народна музика чинила у најбољем случају један од многих саставних елемената — не носи у себи онај фолклористички код који је одликовао менталитет старијих генерација.

Најзад, у очима омладине фолклор је добио одлике јавног анахронизма, чак је постао категорија које се требало стидети. Уместо њега, она је почела да некритички проповеда прихваћене узоре масовне музичке културе у њеном најбучнијем и најагресивнијем издању, тзв. „поп”, касније „диско” стилу. Такав став је сигурно у великој мери изазван лажним схватањем културног напретка и жељом да се буде на истој равни с вршњацима из града. Међутим, било би погрешно цео овај процес сводити једино на слепо подражавање моде; каснија годишта сеоске омладине, која су боље упозната са стилом омладинске музике, не интересују се више за њу у неком аутентичном виду.

Омладинска супкултура с њеним атрибутима није, ипак, потпуно овладала савременом музичком стварношћу села, мада је као динамичнија по природи подвргла свом утицају друге форме музичке активности, које су и даље актуалне. Тако се сада сеоска музичка култура раслојила на до тада непознат начин, при чему линије поделе иду дуж породица делећи генерације.

У току досадашњих разматрања показани су услови и законитости који одређују опште оквире функционисања и факторе преображaja музичке културе сеоских породица садашњег доба. Истраживања ове проблематике, с једне стране, потврдила су тачност истраживачких поставки, а, с друге стране, дала су богат емпиријски материјал, из ког произилазе следећи општи закључци.

Први генерални закључак је тврђња у постојећој међугенерацијској поларизацији у вези са склоностима, погледима и категоријама музичког мишљења. О њеним узроцима већ је било речи. Најважнија је била промена звучног пејзажа на селу као резултат продора нове компоненте у облику музике преношеној механичким средствима (радио и друга средства). Као резултат тога, од пре неког времена наредна годишта деце васпитавала су се у оквиру деловања другог музичког језика него што је то био случај с њиховим родитељима. Раскорак се продубљивао с нарастањем техничке инфраструктуре, удаљавајући све више музички менталитет следећих генерација деце од менталитета родитеља и дедова формираног под утицајем народне музике.

Истраживања су указала на општост те појаве, мада се она јавља с различитим интензитетом. У њеној природи је садржан конфлкт погледа, склоности и слушних навика, на који се надовезује потреба за обостраним вредновањем и оценом склоности, што често доводи до демонстрирања радикалних ставова. У очима већине омладине вредности које признају родитељи и уопште старије генерације сматране су анахроничним или у најмаљу руку старомодним.

У складу с тим погледом омладина обично изражава критичан однос према народној музici, а нарочито према регионалним играма, мада треба признати да се један део младих људи позитивно изјашњава о фолклору, али одлучно стављајући у први ред омладинску музику. При том млади људи декларишу више став слушаоца-корисника, а не извођача.

Ништа мање одлучне а често и негирајуће оцене омладинског стила музике долазе од генерације родитеља и дедова. Посебно их нервирају игре из дискотеке, којима често додају разне епитете и подсмешљиве гестове. Музика из дискотеке смета им углавном због њене бучности и преовлађивања ритмичког над мелодијским елементом — што је управо супротно карактеру пољске народне музике.

Код старије генерације постоји изразита предилекција према музичком фолклору (аутентичном или стилизованом), и даље према тзв. лакој или забавној музики, под условом да буде мелодична и мирна. У позадини ове последње стичу се склоности старијих и омладине и ту се поларизација не примећује.

Појава међугенерацијске поларизације, о којој је горе било речи, најочигледнији је доказ о променама у музичкој свести сеоске породице, коју је раније одликовало јединство мишљења и музичке праксе свих генерација. То се јединство базирало на фолклору и имало је свој извор у јединству породице и средине.

Други општи закључак који произлази из прикупљених материјала јесте тврђња о постојању опште тенденције ограничавања или нестајања породичног музицирања. Интензитет ових процеса је различит зависно од породице а не места; један део породица већ је готово сасвим напустио музицирање, а у другим породицама оно се задржало у разним формама и разном интензитету.

Узроци нестајања породичне активности су многоструки и сложени. У најважније несумњиво спада ширење радија и телевизије по сеоским кућама, који су у знатној мери испунили слободно време, нарочито време после рада, које је раније по обичају, испуњавала песма у кругу породице или комшија, а често музика и импропријанизоване игранке.

У традиционалној народној култури биле су разне околности и мотивације за упражњавање песме, која је најпростији и најраспрострањенији облик музичке активности, како индивидуалне тако и колективне. У данашње време у савременој породици нестало је или је ограничен низ мотивација, на пример, због недостатка слободног времена, одсуства мале деце, недостатка друштвених контаката и интересовања, које је угушио пасиван пријем програма радија и телевизије итд. Неке мотивације су се промениле у антимотивације, као на пример стид, страх да се не испадне смешан, забране, смртни случајеви и многе друге.

У вези с функционисањем песме у савременој породици откривене су следеће законитости:

1. Готово у свим породицама сачувао се обичај колективног (или соло) певања у друштвеним ситуацијама, у атмосфери светковања, нарочито на породичним свечаностима, као што су крштење, свадба, имендан, прво причешће, као и низ других прилика.
2. Осим друштвених ситуација, у које треба убројати и присуство лица изван породичног круга, певање се у основној породици јавља свуда за време Божића, када се колективно певају коледске песме. Осим за време овог празника, само се у малобројним породи-

цама певају годишње верске песме (песме у време великог поста, ускршње песме, Маријине песме и сл.).

3. Певање за време и после рада у пракси је релативно ретко и упражавају га углавном жене.
4. Редуциран је обичај певања успаванки (и других песама) малој деци; то чешће практикују баке него мајке.
5. Променио се репертоар певаних песама; у њега су ушли многе нове форме, између остalog, посредством представа јавног информисања, а музички фолклор је изгубио своју раније доминирајућу улогу у култури села.

Форма музичке активности, донекле ређа од певања, јесте (и увек је била) свирање на инструменту, које се већином упражњавало индивидуално, ретко у породичном кругу. Мерило ових промена је прелазак са народних инструмената на модерне инструменте (гитаре, електронске инструменте) и одговарајућа промена репертоара и стила музицирања.

Када смо горе разматрали музицирање, намерно нисмо говорили о пријему музике — мада свесном и усмераваном — из музичке апаратуре, пошто је он сасвим посебна категорија понашања. У ту категорију израђавања музичког интересовања спадају такве појаве као што су скупљање плоча и магнетофонских трaka, преснимавање снимака с радија или с позајмљених плоча или трaka, њихово коришћење на журевима и породичним светковинама. Наведене форме музичке активности, разуме се, упражњава пре свега омладина. Стога оне, по правилу, излазе из породичног круга и више функционишу у кругу вршњака.

Такође се може забележити снимање на трaku живог музичког извођења, најчешће приликом породичних светковина. Често су на тај начин снимљене форме традиционалног фолклора. Поменуте чињенице пример су својеврсне симбиозе техничких форми савремене активности с музицирањем традиционалног типа.

Горњи закључци илуструју промене које се дешавају у свести и музичкој пракси сеоских породица на садашњој етапи процеса који траје. Ипак, описане законитости односе се не само на великопољско и лубуско село, где су била извршена дата истраживања, већ имају у оквиру целе земље универзалнији значај. Она су нашла своју потврду у мање или више идентичном опсегу у истраживањима које је аутор вршио у последњих пет година у Малопољској (краковска, тарновска, жешовска олост) и у аугустовској области (североисточна Польска). Јер се процес модернизације сеоске културе одвија на сличан начин у целој земљи.

Bogusław Linette

Preveo s poljskog Uglješa Radnović

Kultura muzyczna rodzin wiejskich w Polsce (streszczenie)

Kultura muzyczna rodzinie wiejskiej oraz mentalność muzyczna jej członków kształtuje się w ścisłej zależności od tradycji muzycznej środowiska. Zarazem spełnia rodzina w środowisku istotną rolę instytucji, w ramach której dokonuje się

proces enkulturacji jednostki, gdzie rozwija się już od wczesnego dzieciństwa jej wyobraźnia i przejawia aktywność muzyczną.

W tradycyjnym modelu kultury ludowej (przed I wojną światową — a częściowo aż po rok 1945) rodzina wiejska żyła w zwartym systemie ludowej kultury muzycznej, w znacznej izolacji od wpływów zewnętrznych, stąd świadomość i praktyka muzyczna rodziny była całkowicie homogeniczna i tożsama z folklorem muzycznym środowiska. Cała populacja wsi posługiwała się jednolitym, obowiązującym w środowisku językiem muzycznym.

Sytacja ta zaczęła się zmieniać w latach powojennych, gdy na wieś dotarły środki mechanicznego przekazu muzyki (radio, tv, aparatura do odtwarzania nagrani), dzięki którym do procesu muzycznej edukacji zaczęły przenikać elementy muzyki nieludowej — zwłaszcza rozrywkowej — współształtujące mentalność muzyczną młodszych generacji. Doprowadziło to do widocznej dziś polaryzacji międzypokoleniowej współczesnych rodzin wiejskich pod względem upodobań i praktyki muzycznej, a równocześnie przyczyniło się do znacznego regresu folkloru i zubożenia tradycji muzycznych wsi.

Bogusław LINETTE

The Music Culture of Rural Families in Poland

(Summary)

The music culture of rural family and music mentality of its members is conditioned by a music tradition of their environment. A family also plays an important role of an institution within which a process of enculturation of an individual takes place, and where — since early childhood — his imagination is shaped and his music activity performed.

According to a traditional model of culture (before World War and partially until 1945) a rural family lived in a compact system of folk music culture, in a considerable isolation from external influence and thus music consciousness and practice of a family was totally homogenous and identical with a music folklore of its environment. The whole population of a village used the same music language.

The situation had changes, after the Second World War, when radio and TV sets as well as record-players and tape-recorders became available in the villages. Through those means elements of non-folk music, especially pop-music, especially pop-music, have infiltrated the process of music education of the villages, shaping music mentality of younger generations. All those changes resulted in quite visible nowadays intergeneration polarization of modern rural families as far as their likes and dislikes and music activity are concerned, and at the same time caused a considerable regress of folklore and impoverishment of music tradition of Polish village.

and, in contrast, the more the better. However, although it is widely appreciated among scholars that the "cultural" factor is highly relevant, there is often an assumption that cultural values are static and unchanging. This is not so. In fact, a significant body of research has demonstrated that values are dynamic, and that they change over time in response to a variety of internal and external factors. For example, the values of individualism and autonomy have been shown to increase in importance in modern society, while collectivism and traditional values tend to decrease. This suggests that the relationship between culture and behavior is complex and multifaceted.

Another aspect of the relationship between culture and behavior is the concept of "cultural capital." This refers to the knowledge, skills, and resources that are passed down through generations within a particular culture. Cultural capital can be transmitted through education, family, and social networks, and it is often associated with higher levels of economic development and better health outcomes. For example, in many countries, there is a positive correlation between levels of education and life expectancy, which is often attributed to the transmission of knowledge and skills through education. Similarly, in some cultures, there is a strong emphasis on tradition and family, which can lead to more conservative attitudes towards change and innovation. These attitudes can be transmitted through social norms and values, and can influence behavior in various ways, such as through religious beliefs or political ideologies.

In conclusion, the relationship between culture and behavior is complex and multifaceted, and it is important to consider both the similarities and differences between cultures when studying behavior. By doing so, we can gain a deeper understanding of the factors that shape behavior and develop more effective policies and interventions to promote positive outcomes for all individuals and communities.

The author would like to thank the anonymous reviewers for their valuable feedback and suggestions, which greatly improved this manuscript.

Keywords: culture, behavior, values, social norms

Author's note: The author would like to thank the anonymous reviewers for their valuable feedback and suggestions, which greatly improved this manuscript.

Промене у традиционалном породичном животу у Польској и Србији
Посебна издања ЕИ САНУ књ. 25

Барбара Валендовска (Barbara Walendowska)

ОДНОС СЕОСКИХ ПОРОДИЦА ПРЕМА ВЕРСКОЈ КОНЦЕПЦИЈИ
БРАКА И ПОРОДИЦЕ

Села обухваћена истраживањима била су, у принципу, једне вероисповести¹. Извесна верска диференцијација у селима на подручју Зјелоне Гуре резултат је специфичних процеса насељавања који су се ту одиграли после утврђивања државних граница по завршетку другог светског рата. Међутим, село у Великопольској, етнички јединствено и већином насељено од давнина, искључиво је католичко. Оно је такође карактеристично (нарочито село с већином индивидуалних газдинстава) по знатној нетolerанцији према атеистима или верски индиферентним људима. Незнатна верска толеранција показала се једино у селима маргиналног пољопривредног карактера².

На терену обухваћеном истраживањима традиционални модел брака и породице има своје изворе не само у католичкој религији већ и у важећем правном законодавству, а и у принципима сеоских обичаја. Како римокатоличка црква тако и правно законодавство које је било на снази у бившем пруском делу Польске слагали су се у основним питањима брака и породице. Општеприхваћен грађански и црквени брак разликовао се, у ствари, по чину формалне природе. Грађански брак је поседовао правну снагу, док је црквени брак добијао снагу свете тајне.

По католичкој концепцији брака и породице, институција брака и породице дефинисана је као инструментална према породици, а

¹ Истраживања потврђују католицизам као општу појаву у сеоској средини. Међу представницима других религија спорадично се срећу припадници секте сведока Јехове, од којих је у свим селима забележено 18 породица. Поред тога, у два села у западним областима Польске постоје припадници православне цркве (5 породица) и унијатске (20 породица у једном селу).

² Од девет типованих села издвојене су три главне категорије: 1) села с пољопривредним домаћинством која се искључиво или претежно састоје од индивидуалних домаћинстава, 2) „мешана“ села у којима се, поред индивидуалних домаћинстава, јавља издвојено газдинство у друштвеном сектору (државно пољопривредно добро, земљорадничка задруга), и 3) села с маргиналним земљорадничким карактером, у којима преовлађују локалне производне радне организације, које су ситуиране у близини градских центара.

њени основни задаци своде се на функцију рађања и вaspитну функцију, и то нарочито на религиозно васпитање. Религиозном санкцијом је заштићен приоритет мужа у породици и различите улоге брачних другова које произилазе из разлике у половима.

У традиционалној сељачкој култури религиозне промене и правне норме о браку и породици у својим основним садржајима били су адекватни потребама сеоског живота, што не значи да у свакодневним приликама не би у потпуности били реализовани у животу. Највећи склад видео се у принципу трајности брачне везе и у приоритету мужа у породици. Нераскидивост брачне везе имала је не само своју морално-религиозну мотивацију већ су њој веома ишли у прилог привредни и друштвени разлози. Рађање потомства, стављено испред свих религиозних задатака брака, у знатној мери одговарало потребама сеоског домаћинства, које је изискивало велико улагање људске радне снаге. Најзад, вaspитну функцију дату породици одређивали су традиционални узори засновани на доста ригорозној послушности према родитељима и старијим осбама. Они су били тесно везани за религиозно васпитање, које се, пре свега, сводило на то да се на потомство пренесе поштовање божјих заповести, који су садржали сав фонд сеоских потреба, ставова и религиозно-моралног понашања.

Радикалну промену овог узора донеле су године после другог светског рата. Њу је нарочито изазвала широко замишљена акција лаицизације друштвеног живота, која је донела низ декрета о закону о браку и матичним књигама венчаних, а посебно декрет о матичним књигама венчаних, усвојена 1958. године, на основу које је склапање црквеног брака могуће само после претходног склапања грађанског брака. Знатан утицај требало је да има и правно дефинисан принцип стављања брака ван закона путем развода и широко пропагирана акција свесног материјства.

Наведнени у најопштијим цртама потези који су тежили лаицизацији живота нису остали без утицаја на породичне односе у сеоској средини. Дакле, поставља се питање какве се последице тих потеза у политици државе виде у данашњим религиозним ставовима породице у истраживаним селима.

Добијен емпиријски материјал упућује на потпуно прихватање како световне тако и црквене форме брака, уз истовремену диференцијацију вредности и хијерархије обе ове везе. Независно од степена отворености средине, црквени брак се сматра важнијим од грађанског брака. То потврђује општост црквених бракова у свим селима обухваћеним истраживањима, као и негативни ставови информатора према браковима склопљеним само пред матичарем. У групи свих села забележена су једино два грађанска брака (у једном селу). Супружници су дошли у село пре неколико година и ту су се трајно настанили. Такве најчешће називају „дивљим“ или „на леву руку“, а ставови осталих становника села су изразито негативни и у свакодневним односима манифестишују се одбијањем контакта с њима. Осуда брачних парова који су се задовољили склапањем грађанских бракова забележена је и у свим осталим селима. Према мишљењу сеоских католика, они нарушују обичајна правила средина, која су садржана у морално-религиозним категоријама. Отуда и пребаци-

вања на њихову адресу да живе у греху представљају недвосмислено прихватање религиозне форме легализације брака. Уосталом, оваква мишљења су у складу с принципима католичке брачне етике.

Општост католичке форме брака као и признавање њене важности нису, ипак, у складу с уверењем о могућности отпочињања брачног живота. Више од половине информатора повезује питање сексуалног живота с чињеницом склапања црквеног брака. Преостала, већа група признаје грађански брак као акт који омогућава легалан брачни живот.

У складу с тим мишљењима мења се такође разлика у времену које дели грађански брак од црквеног. У селима с пољопривредним домаћинствима постоји јак притисак на склапање оба брака истог дана, али у изузетно оправданим случајевима тај период може бити продужен на једну, највише две недеље. У осталим категоријама села разлика у времену између склапања грађанског и црквеног брака износи од једног до два, па чак и четири месеца.

Противречност која се испољава у поштовању католичке форме брака и непоштовању захтева брачног живота пре црквеног брака једна је од многих противречности карактеристичних за пољски католицизам. Материјал са истраживања дозвољава нам да закључујемо да је опште прихватање црквених бракова више резултат притиска јавног мишљења средине него стварног верског осећања. Чињеница је да се црквени брак увек свечаније обавља него грађански, али се увек у први план истиче његов породични, затим локални, а врло ретко сакриментални карактер.

Верско начело о нераскидивости брачне везе налази свој еквивалент у ставовима информатора према разводима. Забележено је укупно седам развода у свим истраживаним селима. Овај број, ма колико представљао мали проценат породица у оквирима истраживаних средина, премашује број супружника којима је био довољан грађански брак. То би указивало на тенденцију прихватања развода, која се незнатно испољава, мада треба истаћи да она никад није изненадна и односи се искључиво на бракове погођене хроничним алкохолизмом, чије се последице често испољавају у драматичним породичним ситуацијама, које у очима села оправдавају одлуку о разводу једног од брачних другова. У другим ситуацијама, чак трајно конфликтним, сеоска средина одбације могућност развода и у пракси се распад брачне везе истиче привременим или трајним одвајањем супружника. У неколико села су констатовани случајеви одвајања које траје од осам до десет па и више година. На основу вођених интервјуа, може се закључити да је одвајање релативно честа појава која премашује број развода и у извесном смислу замењује развод. Ова форма трајног раздвајања супружника није констатована једино у селима с пољопривредним домаћинствима, у којима је општи однос према распаду брачног живота изразито негативан. У тим селима притисак мишљења средине је јачи од морално-религиозног аспекта тог питања, који се узима у обзир сасвим спорадично и ислучиво изјавама старих људи.

Дакле, ставови према разводима су ставови према новој појави, раније непознатој у култури села, а и према начелу нераскидивости

брачне везе, усталјеном у традицији. Широко истицано и потпуно неслагање према могућности поновног склапања брачне везе разведеног особа отдавда све већу популарност одвајања супружника у сеоској средини.

Истраживањима је обухваћено начело рађања деце у браку, које се заснива на религиозној концепцији брака и породице. Овде су примећена највећа одступања у односу на традиционални модел сеоске породице. Породице с више деце (више од четворо) најчешће се јављају у селима с пољопривредним домаћинствима у којима жељен број деце износи минимум троје. У селима с диференцираном професионалном структуром често се позивају на материјалне могућности родитеља, које представљају мерило за број деце, и стога се тамо чешће истиче као постулат породица с двоје или троје деце као максимална граница.

Према постулираном броју деце у породици диференцирају се ставови у вези с контролом рађања. Контрола рађања највише је прихваћена у селима с маргиналним земљорадничким карактером. У осталим селима запажа се да јача мишљење које осуђује примењу вештачких средстава за спречавање трудноће. Таква мишљења изразито преовлађују у селима с пољопривредним домаћинствима и интерпретирају се најчешће према религиозним категоријама као „тежак“ или „велики грех“, а спорадично према здравственим категоријама. У религиозној мотивацији ставови према контроли рађања су једнозначни са ставовима према прекиду трудноће и стога има много мотивација етичког карактера које не прихватају прекид трудноће, сматрајући га као чин чедоморства.

Брачно неверство је оштро квалификован проблем у католичком моралу. У истраживаним срединама оно је обично третирано као морално штетан чин који нарушава емоционалну везу и узаяјамно поверење супружника. Карактеристично је да се у селима с претежно подруштвљеном пољопривредом проблем брачног неверства чешће оцењује религиозним категоријама него у селима с пољопривредним домаћинством. У овим последњим ставовима према кршењу принципа верности изразито се диференцирају у зависности од полова. Мишљења жена изричito су негативна, док, по уверењу мушкараца, карактер неверства зависи често од оклности које чак могу представљати мотив који ће оправдати прекршај против овог захтева. Ова разлика у мишљењу, која зависи од полова, указује на више традиционалан, обичајни карактер ставова и понашања, сагласан с принципима религиозног морала, који је произилазио непосредно из либерализма средине према кршењу принципа брачне верности од стране мушкарца, карактеристичан за село с пољопривредним домаћинством. У селима маргиналног земљорадничког карактера захтев за очување верности све је ређе на снази као морално-религиозни императив, а све чешће као декларисана потреба осећања. Дакле, неприхватање кршења брачне верности у слкаду је с њеном моралном религиозном квалификацијом, мада она увек нема такву мотивацију.

У изложеној анализи ставова према религиозној концепцији брака и породице произилази да оцене о њој нису јединствене, јер

су поједини захтеви цркве обезбеђени у пракси различитим степеном ригорозности. У први план избија ригорозност у односу према религиозној санкцији институције брака. На то указује опште неодобравање грађанских бракова и готово опште неодобравање развода. С нешто мањом ригорозношћу третирано је брачно неверство, после њега употреба средстава за спречавање трудноће, с најмањом ригорозношћу — заједнички живот после грађанског брака, али пре црквеног. Наведени распон моралних оцена сведочи о доста далеко поодмаклој девијацији, нарочито ако се упореде оцене које заузимају прву и последњу позицију³. То указује на основну противречност ставова према постулираном моделу религиозног морала везаног за католичку концепцију брака и породице. Доста знатне разлике јављају се и у односу према деци у браку. С овим је опет повезан проблем васпитања потомства у складу са захтевима цркве.

У местима обухваћеним истраживањима примећене су разлике које се у том погледу оцртавају између породица с једном и више генерација. У овим последњим религиозно васпитање деце и организација религиозног живота у породици спада у надлежност старијих (дед и баба). У тим породицама такође су на снази најстрожи захтеви како према деци и омладини тако и према осталим члановима породице. Дужности у кући савесно су расподељене на појединачне укућане, и у вези с тим не примећује се неко знатније преоптерећење родитеља, нарочито мајке, као у породицама с једном генерацијом. У тим породицама, опет, васпитање уопште, укључујући и религиозно, пада искључиво на мајку, што као резултат даје већу толеранцију у одржавању религиозних традиција, а опсег мајчине контроле је пропорционално мањи. Дакле, незнатањ удео оца у васпитању деце уопште, а у религиозном посебно, представља одступање од религиозног модела породице.

Религиозно васпитање у породици одређују у знатној мери захтеви цркве. У кругу породице то се васпитање, у принципу, завршава на знању катихизиса и познавању начела вере, неопходном за пријем првог причешћа. Оно се даље продубљује готово искључиво на часовима веронауке. Улога мајке, деде или бабе ограничава се на пригодно преношење елементарног знања из религије, у складу са сопственим, најчешће ограниченим знањем у тој области⁴. Карактеристична су мишљења информатора о религиозном васпитању: На питање „Где по вашем мишљењу дете добија основно религиозно васпитање: а) на часовима веронауке? б) у родној кући?“ — само је 16,7 одсто одраслих информатора истакло значај религиозног васпитања у породици, 59 одсто се изјаснило за часове веронауке које води свештеник или редовница, док се 24,3 одсто изјаснило за исторемену улогу породичне куће и часова веронауке. За сеоску религиозност је битно то да већина информатора који истичу преимућство часова веронауке у васпитању истовремено признају своје не-

³ Упор. W. Piwowarski, *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne*, Warszawa 1971, str. 227.

⁴ B. Walendowska, *Przemiany religijności rodzin w środowisku wiejskim*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX 1981, бр. 2, стр. 147 и даље.

достатке у религиозној едукацији, које уопште не прати потреба за продубљивањем знања. То је сведочанство о културној подлози сеоског католицизма⁵, у коме је важна, пре свега, сама вера, а не њено дубоко познавање.

Док се свакодневни односи између родитеља и деце обично одликују по знатној благости, што је видно одступање од традиционалних васпитних метода, треба констатовати да је вршење верских дужности у кући и цркви оптерећено знатном ригорозношћу. То се, с једне стране, односи на религиозно понашање у породици (нпр. молитве, празновање недеља и празника који се признају или не признају у државном каледару, кршћење пре обеда, придржавање постова у породици и др.), а с друге стране, ригорозност се односи на учествовање на часовима веронавуке, на недељне мисе и периодично вршење верских дужности. Као резултат тога учешће деце у вршењу црквених дужности, нарочито оних периодичних, надмашује учешће родитеља и старије браће и сестара који више не уче. Оно је обично једнако учешћу дедова и баба.

Конфликте на религиозном плану најчешће изазива омладина која завршава основну школу или ваншколска омладина која остаје на заједничком газдинству. Бунтовнички став који она демонстрира очитује се у одбијању да учествује у вршењу једног дела црквених дужности, нарочито оних периодичних. Санкције примењене у оваквим случајевима своде се на низ забрана (забрана гледања телевизијског програма, забрана изласка из куће и састана са вршњацима), на давање додатних послова на окућници и у домаћинству. У спорадичним случајевима најчешће отац кажњава батинама. Међутим, то не мења чињеницу да се међу ваншколском омладином запажа осетан пад интензитета религиозног живота.

Превео с пољског Угљеша Радновић

Barbara Walendowska

Postawy rodzin wiejskich
wobec religijnej koncepcji małżeństwa i rodziny

(streszczenie)

Artykuł jest analizą postaw rodzin wiejskich wobec katolickiej koncepcji małżeństwa i rodziny, w zasadniczych swych treściach zgodnych z potrzebami tradycyjnego wiejskiego bytowania. Podjęta w okresie powojennym akcja laicyzacji życia oraz zmiany społeczne dokonujące się w kraju nie pozostały bez wpływu na stosunki rodzinne w środowisku wiejskim. Badaniami objęte zostały normy religijne dotyczące sankcjonowania i twałości związku małżeńskiego, pożycia płciowego,

⁵ Изразита је специфичност пољског сеоског католицизма, који се битно разликује од официјелне римокатоличке цркве. У главне облике које условљавају ту специфичност спада: а) емоционална веза с традицијом која се очитује, између осталог, као изражавање припадности религији преко локалне традиције и средине, али никад као самосталан чин уверења; б) опште и обично учешће у верским дужностима без познавања или површног и често искривљеног познавања начела вере; ц) јака повезаност са жупом као локалном заједницом.

prokrecacji i wychowania potomstwa. Z przeprowadzonej analizy wynika, że oceny dotyczące religijnych zasad funkcjonowania małżeństwa i rodziny nie są spójne. Poszególne bowiem wymogi Kościoła obwarowane są różnym stopniem rygorystycznym. Przedstawiona w artykule rozpiętość ocen moralnych jest świadectwem dość daleko posuniętej dewiacji i wskazuje na zasadniczą sprzeczność postaw w stosunku do postulowanego modelu moralności religijnej.

Barbara WALENDOWSKA

The Attitudes of Rural Families towards Religious Ideas
on Marriage and Family

(Summary)

The present article is an analysis of the attitudes of rural families towards the Catholic concepts of marriage and family, which are essentially consistent with the needs of traditional village life. The post-war secularization of life and social children up-bringing. The analysis shows that the evaluation of religious principles regarding the sanction and permanence of marriage, sex life, procreation and children up-bringing. The analyse shows that the evaluation of religious principles of marriage and family are not compact, for particular religious norms are not equally rigorous. The above presented range of opinions proves a considerable deviation and points out essential discrepancy between ideal and real models of religious morality.

Андреј БРЕНЧ (Andrej BRENCZ)

ПОРОДИЦА И СТАМБЕНА СРЕДИНА

Једна од основних потреба човека и породице јесте потреба за станом. Кућа — стан представља просторни оквир не само за инструменталне функције породице у вези с вођењем домаћинства и задовољавањем личних потреба већ и за психичке, културне и друштвене функције. Јер се свака људска средина увек састоји од просторних елемената који имају свој физички значај, као и од друштвених и културних елемената, који су такође просторно структуралисани.

Стамбена потреба је реализована стварањем одговарајуће материјалне средине дефинисане као стамбена средина. Под тим појмом се подразумева (пре свега у социолошкој литератури) човеково становиште, његови начини и форме настањивања дате територије. У оквир овог појма улази како стан тако и суседска јединица — село или град. Постоје, дакле, три члана комплексно схваћене стамбене средине из којих се она састоји, то ће рећи: а) стамбена микросредина која обухвата стан или кућу; б) шира стамбена средина која обухвата стамбени комплекс, насеље, село или градске четврти; в) стамбена макросредина која обухвата путеве, канале за комуникацију, општине, градске центре, град¹.

У истраживањима односа између породице и стамбене средине овај оквир може бити сужен на први члан, на кућу, стан, то јест на људско уочише.

Оквир узајамних односа између породице и стамбене средине је широк и обухвата појаве које се, у складу с традиционалним начином схватања, могу поделити на материјалне и друштвене. Стамбена средина и породица могу се разматрати у више контекста: конкретно-материјалном (типично етнографско схватање), просторном (урбанизтика), друштвено-економском или демографском.

У досадашњим истраживањима, посебно социолошким, може се издвојити неколико теоријско-методолошких ставова који се кон-

¹ J. Turowski, *Srodowisko mieszkalne w świadomości ludności miejskiej*, Wrocław 1979, str. 40.

центришу на релацији човек-стамбена средина. Из ње произлазе неке импликације које понекад имају доста важан значај у предузетим истраживањима на релацији стамбена средина-породица са етнографског аспекта. Ту треба сврстати концепцију прилагођавања, степена задовољавања, преференције и степен перцепције, концепцију друштвено-културних условљености и концепцију хабитата.

У први план се поставља питање прилагођавања човека, породице природној и културној окolini, покушај одговора на питање које потребе и у којој мери могу бити задовољене различитим начинима решавања стамбених услова у датим друштвеним структурама. По тој концепцији, главни предмет интересовања јесте функционалност станова и кућа и њихова адекватност у односу на потребе становништва. У пољској социолошкој литератури та се концепција углавном примењује у емпиријским истраживањима везаним за појаву миграције. У етнографској литератури та је концепција у извесној мери била примљена у истраживањима процеса сучељавања регионалних култура после другог светског рата на територији пољских западних крајева².

Највећу популарност су стекле концепције степена задовољавања и преференције (с обзиром на лакоћу баратања емпиријским подацима) које су дефинисале проблематику човек — средина према друштвено-психичким категоријама. Нешто друкчији став произлази из концепције перцепције која се широко користи у познатим радовима Шомбер де Лова (Chombert de Lauwe). Предмет истраживања је проблем концепције, то јест истраживања слике дате стамбене јединице у светlosti психичких доживљаја и искустава становника.³

У америчкој социологији развијена је концепција друштвено-економских и културних условљености.

Према поставкама те концепције, основни чиниоци који непосредно утичу на ставове и понашања јединке су њен друштвено-економски положај, место у животном циклусу, њено занимање, посао, приходи, образовање, године живота. Мању улогу има карактер средине коју је јединка настанила.⁴

Комплексна дефиниција односа човек — стамбена средина развијена је на основу концепције хабитата настале на бази холандске социологије. По тој дефиницији, хабитат означава цео оквир физичко-просторних односа и друштвене структуре које се јављају на њиховом подручју, дакле целину просторних, друштвених и културних елемената које окружују јединку. Добра страна те концепције јесте покушај да се целовито дефинише стамбена средина и региструју чиниоци који условљавају ставове и расположења, а и просторно понашање.

² Upor. Z. Jasiewicz, *Rodzina wiejska na Ziemi Lubuskiej*, Warszawa — Poznań 1977.

³ P. H. Chombart de Lauwe, *Famillie et habitation*, t. I, Paris 1959; K. Lynch, *Das Bild der Stadt*, Berlin—München 1963.

⁴ J. Turowski, op. cit., str. 7.

⁵ F. Grunfeld, *Habitat and habitation*, A. Pilot Study. N. Samson NW-AW Sijthoff 1970.

Све наведене теорије могу дати инструменте и начине за анализу који се примењују у емпиријским истраживањима преобрађаја стамбене средине. Проблематика стамбене средине у етнографским истраживањима обухватна је до сада пре свега у културном контексту, у облику конкретно-историјске анализе. Научници су се концептуисали на истраживања преобрађаја стамбених зграда, на праћење развојних фаза с материјалне тачке гледишта. Досад нису извршена истраживања породичне куће као система повезаности материјалних елемената, начина коришћења простора и функционисања у тим оквирима институције породице детерминисане тим елементима. Интересовања етнографа завршавала су се, углавном, на материјалним експонатима стамбене средине, то значи на кући и њеној унутрашњости.

Форма и архитектонски облик куће, планирање ентеријера, функционални програм, начин коришћења простора, квантитет и квалитет опреме зависе не само од нивоа техничког развоја већ и од стила живота породице, врсте рада и форме повезаности производног деловања са стамбеном средином. Они произлазе из устаљених културних извора, зависе од постојећих тенденција према прихваћању нових решења кроз које се објективизирају потребе и аспирације које се осећају.

Значај и улога куће (стана) у животу породице изгледа да расте заједно с подмирењем других материјалних потреба. Примере за промене настале заједно с порастом техничког нивоа и подмирења низа других потреба даје нам историја развоја стамбене средине. Прве стамбене просторије представљале су склоништа, место на коме је човек, зависан од природе, требало да преживи. Такав карактер станова, пре свега одређен зависношћу од природе, одржао се у многим европским земљама у таквом архитектонском облику сеоских становиšта који је чувао сву стоку и људе под једним кровом. Нестанком натуране привреде, ширењем интензивне обраде земље, применом економске рачунице и повезивањем с општим тржиштем, сеоско становиште је подлегло рашчлањавању и сједињавању, Све до данас за њега је остала примарна привредна функција увек уграђена у план окупнице и куће. Чак и у својој најразвијенијој форми сеоско становиште као да је повезивало две сфере живота, сферу „породичног“ и „приватног“ живота и радног места.⁶

Традиционална сеоска породица чинила је с домаћинством чврст и стилистички јединствен систем. То је проистицало из специфичности производње и форми организације те производње. Карактеристике сеоске пољопривреде леже у њеној аутаркији и специфичној друштвеној организацији сеоског домаћинства. Стамбена кућа била је по својој просторно-употребној структури подређена главном циљу вођења земљорадничког домаћинства. Домаћинство које је водила сеоска породица у просторним оквирима куће био је спој кућне и пољопривредно-производне радионице. У његовом оквиру функ-

⁶ Upor. A. Mencwel, *Mała historia wnętrz mieszkanych (II)*, „Regiony“ 1979, br. 3—19, str. 138; upor. takođe E. T. Hall, *Ukryty wymiar*, Warszawa 1976, str. 154.

ционисао је цео комплекс разнородних елемената стварајући одређен јединствен систем.

Различите структуре друштвено-историјских услова формирале су начин и облике подмиривања стамбених потреба у градским срединама. У извесном временском периоду дошло је до изразитог одвајања стамбеног ентеријера од радног места. У прсторно-функционалној структури створила се изразита опозиција између сфере приватног живота и радног места. Стан се јавља тада кад се подела обе сфере живота друштвено учврсти и појави нови узор који сви прихватају и преносе даље.

Уопште узевши, до половине XX века на територији Европе јављале су се знатне разлике у начину подмиривања стамбених потреба у срединама сеоских и градских породица. Те разлике проистичу: а) из подређивања свих потреба породице производним функцијама домаћинства у сеоској средини; б) из јаких тенденција за максималним подмиривањем пре свега потреба појединачних чланова породице и целе породице у градским срединама. Ово долази до изражaja у хијерархији потреба сеоске средине, која у први план поставља поседовање земље, затим економских зграда, инвентара, оруђа за рад, а тек на kraју ставља оно што се односи на человека, дакле кућу и њену опрему (која понекад представља друштвени симбол престижа), одећу и исхрану. У градским срединама та је хијерархија друкчија, углавном оријентисана на оне вредности које се непосредно односе на потребе јединке и породице. То је квалитетно друкчији узор, који све више реализује глобално друштво као главни правац развоја.

Теренска истраживања узајамних односа између породице и стана извршена су на терену оног дела Великопољске који се налазио под пруском владавином у време кад је Польска била подељена. То је подручје на коме преовлађује тип ушорених, збијених села, с другом насељеничком традицијом. Овај тип села најбоље је сачувao традиционалну народну културу. На овом подручју се такође јављају села с расштрканим насељима као остатак шумске колонизације. Даље постоје насеобине с првобитно пољопривредним карактером, које су касније, под утицајем привредних и просторних реформи у XIX и XX веку, измениле свој културни лик претварајући се у насеља радничко-сељачког карактера, која су понекад имала локалну индустрију. У вези с тим за истраживања су типована четири села: Домахово, Гола, Хојно, Котлин, која представљају основне типове села у Великопољској.

Услед друкчијих политичко-друштвених и привредних околности, на овој територији релативно рано је дошло до брзог привредног осамостаљивања сељака. Последица тога је динамичан развој пољопривреде у XIX и XX веку, који нам сад омогућава да великопољско село класификујемо у тип високо развијеног села. То има своје друштвено-културне консеквенце. Ту се од давнина појавио менталитет економски зрелог и веома прорачунатог домаћина, који је повезан с тржиштем. Ове промене непосредно утичу на пораст имућности и знатно повећање животног стандарда, чинећи један од основних фактора настајања нових узора, вредности и ставова.

Полазећи од тога да све друштвено-професионалне категорије становништва, независно од врсте обављаног посла, подлежу деловању и носе у себи знаке процеса модернизације, који такође носи име урбанизације, учињен је покушај да се прикажу промене у оквиру породичне куће. Уложени су напори да се у променљивим структурима и опреми, као и у функцијама куће-стана, у изабраним селима и изабраним типовима породица, истраже промене објективних услова живота, нарастање стамбених потреба и повећане могућности за њихово задовољење. Истраживања су ограничена на анализу изабраних проблема у вези с програмом стамбене зграде, који су указивали на повезаност радног места и становања сељачке породице, на промене функција просторија у оквиру стамбене зграде, пораст сандарда становања, као и потрошачких и рекреативних потреба.

У чиниоце који формирају стамбену средину и утичу на процес промена убројани су: а) просторно-урбанистичка условљеност (то су објективне одлике: величина, функционална структура, врста зграде итд.); б) чинилац који проистиче из наведене концепције адаптације кућа и стамбених ентеријера и његова адекватност потребама; в) демографске одлике (нпр. фаза и структура породице); г) културна условљеност, систем норми, вредности, стил живота; д) друштвено-просторна организација куће.

У току истраживања показало се да је друштвено-просторна организација један од веома важних истраживачких проблема. Она обухвата како материјализоване тако и невидљиве узоре који усмеравају просторно понашање човека и породице. На пример, на основу размештаја опреме или њене локализације могу се открити начини организације трајног простора и његовог коришћења. Начин размештаја поједињих предмета за домаћинство, вредновање и коришћење простора културно су условљени, а узори се преносе с генерације на генерацију. Није без значаја чињеница да људи носе у себи неке интернализације трајног простора које су научили на почетку живота. С обзиром на широк опсег, овај проблем заслужује да се посебно размотри.

Истраживања на територији Великопољске дала су материјал који омогућава да се изведу неки општи закључци.

Могу се запазити разлике у процесу промена у појединим заједницама под утицајем урбанизације у глобалним размерама. Те разлике указују на модификациону улогу друштвено-економских и културних структура формираних у прошлости у истраживаним срединама у односу на те промене.

Процеси промена у оквиру стамбене средине сељачких породица усмерени су, уопште узев, на прихватање оних вредности које се сматрају за типично градске.

Прикупљени материјал потврдио је да постоје промене различитог степена интензитета, које се дешавају у сферама ставова, вредности и узора, а и њихов одраз у материјалној сferi. Те промене у сферама узора и вредности иду знатно испред промена објективних услова живота породице, не везујући се за њихову ендемску основу. Та појава је утолико јача уколико се касније јавља у традиционалним структурима. Другим речима, за последњих десетак година не

долази до њихове синхроне адаптације како у функционалном тако и у културном смислу. Прихваташа некада нових узора и формирање нових потреба у оквиру стамбене средине одвијало се спорије. Стане дисхармоније између стварности и очекивања јављало се, наравно, увек у процесу промена. Сада се стане дисхармоније пробудило и одржава се знатно дуже. Нови узори и нове потребе који брзо пристижу не могу се увек у материјалној сфере подједнако брзо реализовати.

Симптом процеса урбанизације јесте постојећа тенденција за раскидом с досадашњим системом вредности, који је на прво место стављао пољопривредно газдинство. Израз ових промена је, између остalog, процес изразитог пораста аспирација и вредности везаних за личне потребе појединача као и целе породице.

Домаћинство почиње да игра улогу визит-карте која треба да покazuје материјалне и духовне вредности породице. Нова кућа и модерна опрема — сасвим је друкчија тенденција формирана на бази основних потреба и под утицајем нових вредности. Тада настаје стане културне дисхармоније, нова кућа и нова опрема не мењају основни стил живота породице, која се и даље задовољава коришћењем невеликог простора, а репрезентативна опрема у просторијама се не користи. То је такво стане које се може дефинисати као стане поседовања, а не коришћења.

Постоји још и веза домаћинства и пољопривредног газдинства, али она све више нестаје. Ово се повезивање, насупрот претходним периодима, јавља у другим структурима. Постоји општа тенденција, у оквиру стамбене средине, за ограничењем функција које се обављају у корист пољопривредног газдинства. То је одраз процеса који се дешавају на релацији породица — домаћинство, у којој долази до промена у вези с индивидуалним потребама појединачних чланова породице, које треба у све већој мери узимати у обзир. Стамбена средина представља, дакле, јединствен систем у коме измена једног елемента повлачи за собом промене других.

Поменута тенденција за реализацијом индивидуалних потреба јавља се, између остalog, у слабљењу традиционалне навике групног бављења у оквиру стана. То се запажа у све већој улози појединачних просторија које се дају појединачним члановима породице, а и у редукцији вишефункционалних радњи у оквиру кухињске просторије. То се такође изражава у респектовању таквих радњи као што су учење деце, интелектуална занимља (читање, гледање ТВ-програма) издавањем одговарајућег простора за те потребе. Међутим, с друге стране, може се запазити постојање реликата старих узора, навика и обичаја који су видљиви у модерним становима. Пример за то су тенденције специфичног начина коришћења простора неадекватног потребама, које се преносе с генерације на генерацију. У том смислу је карактеристична форма смештаја појединачних делова намештаја у оквиру кухињске просторије.

На стварање нових узорака у области модернизације стамбене средине утичу такви чиниоци као што су демографска структура појединачних породица, економска ситуација или време становаша у

оквиру земљишне парцеле. Може се запазити богатство комбинација и разноврсност етапа у модернизацији кућа.

Вреди такође истаћи необично динамичну размену материјалних елемената који улазе у састав опреме за домаћинство под притиском новитета. У традиционалној структури јављао се програмски потрошачки минимализам. У последње време можемо говорити о сасвим супротној појави, која се види у обраћању посебне пажње на потрошачке потребе (промена намештаја, куповина нове опреме за домаћинство).

Изнесени закључци имају општи карактер и представљају покушај упознавања с општим правцима и тенденцијама промена до којих долази у данашње време на великопољском селу.

Превој с пољског Угљеша Радновић

Andrzej Brencz

Rodzina a środowisko mieszkalne

(streszczenie)

Artykuł jest krytyczną analizą wybranych problemów dotyczących rodzin i jej środowiska mieszkalnego. Autor skoncentrował swoją uwagę na kwestii społeczno-przestrzennej organizacji mieszkania. Dowodzi on, że forma architektoniczna domu, rozplanowanie wnętrza, program funkcjonalny i wyposażenie mieszkania są ściśle powiązane ze stylem życia rodziny oraz działalnością produkcyjną jej mieszkańców. Wartościowanie i użytkowanie przestrzeni jest uwarunkowane kulturowo, a wzory organizacji przestrzeni przenoszone z pokolenia na pokolenie.

W zakończeniu autor stwierdza, że przemiany w sferze przyjmowanych wzorów i wartości dotyczących proksemiki środowiska mieszkalnego znacznie wyprzedzają przemiany obiektywnych warunków życia rodziny. Tak więc, daje się zauważyć pewna dysharmonia między deklarowanymi a realizowanymi wzorami i wartościami.

Andrzej BRENCZ

A Family and its Dwelling Environment

(Summary)

The present article gives a critical analysis of some problems of a family and its dwelling environment, however, the author's main attention is focused on the socio-spatial arrangement of the dwelling-house. The author has proved that architectural form of a dwelling-house, its proxemic arrangement, functions and furnishings are closely connected with a life style of a given family and farming activity of its members. Thus, the evaluation and usage of space is culturally determined and the patterns of organizing spatial environment are transmitted from generation to generation.

In conclusion the author claims that the changes of accepted patterns and values concerning proxemic arrangement of the household outpace considerably the transformation of objective living condition of a family and thus one can notice some disharmony ideal and real patterns and values.

Промене у традиционалном породичном животу у Пољској и Србији
Посебна издања ЕИ САНУ књ. 25

Јацек БЕДНАРСКИ

ОСВРТ НА ИСТРАЖИВАЊА ТРАНСМИСИЈЕ КУЛТУРЕ
У ПОРОДИЦИ

Проблематика преношења културе у разним савременим заједницама, у овом случају нас интересује породица, састоји се од сложеног комплекса питања, утолико тежих за анализу што се најчешће не могу непосредно посматрати и мерити, чак ни уз примену сложених истраживачких техника. Ове тешкоће произлазе из најмање два узрока: 1. трансмисија културе је процес који се реализује у дужим временским раздобљима; 2. резултат преношења културе с поколења на поколење у облику, на пример, постојања истоветних културних интересовања, да се познају исти културни факти, да постоји идентичност елемената нормативног система, карактеристични за различите чланове породице, не мора проистицати из постојања унутарпородичних интеракција, већ може бити и резултат деловања изван породице. Јер данас се процес социјализације и укључивања у културу (енкултурације) реализује у трима равнима: преко елементарних група, формализованих јавних институција и средстава масовне комуникације¹. Породица је, дакле, само један од многих центара преношења културе, и то нипошто најважнији, као што је била у класичним друштвеним заједницама. Такође, тип трансмисије културе у њеним оквирима далеко одступа од оних особина које је M. Mead дефинисала као карактеристичне за тзв. постфигуративне културе². Ма колико да је улога савремене породице у преношењу

¹ A. Kłoskowska, *Rodzina jako czynnik transmisji i twórczości kulturalnej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1971, бр. 4, стр. 83.

² Традиционална друштва, за коју је била карактеристична тзв. постфигуративна култура, диференцирала су се, између остalog, специфичним положајем младе генерације, која је формирала свој културни идентитет, услед непостојања друкчијих културних и личних узора, према традицији коју су пеносили родитељи. Види M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu między pokoleniowym*, Warszawa, PWN 1978, стр. 25—64. Разлике у васпитању детета у класичним и савременим друштвима разматра, између осталих, G. F. Kneller, *Educational Anthropology: An Introduction*, New York, Wiley 1966, стр. 73—79.

културе претрпела очигледно ограничење, ипак функција трансми-
сије културе остаје и даље њен најважнији задатак, премда се реа-
лизује у условима сасвим друкчијим од оних у прошлости. Прено-
шење културе у друштвеним и просторним оквирима савремене поро-
дице, у најширем смислу речи, врши се како под утицајем узајам-
них деловања поједињих чланова породице, или чак трећих лица
(нпр. круга суседа, пријатеља), тако и без њихове узајамне међуак-
ције — локацијом средстава масовне комуникације у оквире поро-
дице. Одомаћивање тих средстава створило је не само нове услове
преношења културе него је утицало и на промене у организацији по-
родичног живота. Телевизија, на пример, прилично широко делује,
с једне стране, дезорганизујући неке функције породице, док, с дру-
ге стране, утиче на породични живот тако што окупља њене чланове
у слободном времену.

У савременој породици преношење културе није једносмерно.
Оно се врши како између родитеља и деце, деце и родитеља, тако и
у оквиру генерација или, у одговарајућој породичној ситуацији —
на пространству трију генерација. Функција породице у области
преношења културе, узимајући у обзир директно потомство, сма-
њује се како дете расте и све више се укључује у ванпородичну сре-
дину. Она је највећа у периоду раног детињства, кад се догађа осно-
вни процес социјализације и укључивања у културу (енкултурације)³. У каснијем периоду, како изгледа, значај породице у трансми-
сији културе за формирање личности и културног идентитета младе
генерације зависи, пре свега, од тога да ли породица за њу пред-
ставља, на плану стварања културе, позитиван комплекс односа или
пак не. Породица, са своје стране, зависи, између остalog, од култур-
них компетенција, знања поједињих чланова, атрактивности поро-
дичне средине, осећања породичне везе, а исто тако и од степена
свесно предузиманих деловања (спремности да се пружа и прима)⁴.

У оквиру породице преношење културе има две основне димен-
зије⁵. Једна од њих је мала класична породица, како је дефинише
А. Клосковска⁶, другу, међутим, чине елементи глобалног друштва и,

³ На различитост положаја јединке у процесу укључивања у културу у
раном детињству и у каснијем периоду живота скреће пажњу, између осталих,
M. Herskovits. Он истиче да је у том првом периоду јединка „пре инструмент
нега актер”, M. I. Herskovits, *Man and his Works*, New York, Knopf 1956, str. 491.

⁴ F. Znaniecki тврди: „Култура што се чувала и преносила у друштвеним
групама и пружање културе младој генерацији јесте резултат захтева и потреба
тих група, дакле, врши се под њиховим притиском“. F. Znaniecki, *Sociologia
wychowania*, t. 1. *Wychowujące społeczeństwo*, Warszawa, PWN 73, стр. 118). „При-
тисак“ локалне средине и целог друштва на породицу с обзиром на преношење
културе коју она врши подвргнут је ограничењу услед тога што су друге инсти-
туције и групе такође преузеле ту улогу. Улога породице у овој области зависи
више од њене индивидуалне карактеристике него од објективне функције коју
она треба да врши.

⁵ A. Kłoskowska, *Rola rodziny w transmisji kultury*, u: Krajowa Konferencja
Naukowa „Rodzina i polityka społeczna na rzecz rodziny w PRL, Referaty, Sekcja IV,
Warszawa, 1980, стр. 83 и даље.

⁶ Ibid., стр. 83; S. Ossowski пише: „Своју посебну културу у извесном
домену има не само етничка група него и породица, чак иако не негује свесно
породичне традиције“ (S. Ossowski, *O zagadnieniach dziedzictwa społecznego*, u: Dzi-
eła, t. 2, Warszawa, PWN 1966, стр. 70); Р. Линтон подвлачи да су се различити

с тим у вези, системи вредновања. У први домен спада, између осталог, познавање генеалогије, заједничке породичне успомене које се огледају у искуствима и доживљајима ранијих и савремених генерација, специфичан култ свакидашњег живота и свечаних прилика, често у ритуализованом виду, породичне склоности и хоби. Други опсег обухвата, с једне стране, културне садржаје који долиру до породице преко масовних медија, смештених у њеној средини, што је у суштини у знатној мери аутономна појава, а, с друге стране, што с гледишта међугенерацијске трансмисије културе има основни значај, формирање од стране породице позитивних или негативних културних и личних узора. Оно се састоји у буђењу културних потреба и аспирација, стварању узора културне активности, развијању знања, усађивања навика и мотива културне делатности, одређивању ставова према културним појавама, укључујући и њихову оцену и вредновање, између осталог, преко одговарајуће селекције културних садржаја који долиру до породице. Породица може имати ове улоге у односу на свог члана не само у периоду његовог развитка већ и за све време свог постојања. У оквиру породице преношење културе добија две основне форме — трансмисију речима и свесно или несвесно подражавање⁷.

Шире развијање питања трансмисије културе у породици преокрачује оквире овог рада, па ћемо стога у наредном делу усредсредити пажњу искључиво на неке његове аспекте, ослањајући се на неке резултате истраживања која је обавила Катедра за етнографију Универзитета Адама Мицкјевића у Познању, а у оквиру европског истраживачког пројекта под називом „Култура“⁸.

Та су истраживања вршена у породицама које имају децу од 12 до 17 година, дакле оног узраста у којем функција породице у процесу њиховог укључивања у културу и њихове социјализације из-

---

елементи културе преносили разним путевима, а неки од њих чине искључиву специфичност одређених група. За породицу ту специфичност представљају, између осталог, њени обичаји (R. Linton, *De l'homme*, Paris, Minuit, 1963, str. 307 i dalje).

⁷ L. J. Luzbetak разликује три начина учења културе: 1. помоћ непосредних и свесних упутстава — васпитања; 2. преко свесног посматрања и подражавања; 3. несвесно, мимовољним подражавањем и неком врстом апсорпције (L. J. Luzbetak, *Kościół a kultury*, Warszawa, PAX 1972, стр. 87).

⁸ Истраживања проблема учествовања породице у култури обухватиле су, између осталог, и проблематику преношења културе. Та су истраживања обављена 1979—1980. под руководством професора З. Јасјевића на подручју Познањског војводства (Великопољска). Она су обухватила 300 породица које живе у три типа средина: 1. у јако урбанизованим (велеградским), 2. урбанизованим (подвргнутим интензивним друштвено-економским преображајима — варошица, заједно с приградским селима), 3. сеоским. У свакој од тих група обухваћено је истраживањима 100 породица. Служило се методом анкете и продубљеног интервјуа. Резултати тих истраживања садржани су у радовима: J. Bednarski, Z. Jasiewicz, *Środowiskowe zróżnicowanie uczestnictwa w kulturze i przekazu kulturowego w ramach rodziny (na podstawie badań w województwie poznańskim)*, u: Krajowa Konferencja Naukowa „Rodzina i polityka społeczna na rzecz rodzin w PRL“, Referaty, Sekcja III, Warszawa 1980, стр. 21—42; J. Bednarski, Z. Jasiewicz, *The Family as a Cultural Unit. Tradition and Modernity in Cultural Activity within the Family in Poland*, u: *Tradition and Modernity. Changing Patterns of Cultural Activity within the Family in Europe*, ed. by I. Arutjunjan, J. Cuisenier, Budapest, Kiadó 1982 (у штампи).

разито слаби, а породица престаје бити за дете у многим областима основни комплекс односа. У анализи материјала, углавном статистичког карактера, ограничићемо се на изабрана питања међугенерацијске трансмисије културе и њених унутарпородичних условљености у типовима породица издиференцираних с обзиром на средину, као и на социјално-професионални тип.

Породица као подручје размене погледа и заједништва акције

У односу на дете, породица може, иако не мора, вршити битне посредне функције у формирању његовог знања, погледа, склоности и понашања. То посредништво може бити било усмено, у виду разговора о некој ствари, било пак својеврсне демонстрације предузимањем заједничких радњи, нпр. заједничког обављања послова или заједничког коришћења различитих институција. Овде мислимо, пре свега, на свесно посредовање, пошто се оно несвесно може вршити и посматрањем понашања осталих чланова породице. Већ сама, на пример, индивидуална активност на пољу културе некога од њих може посредно утицати на имитаторско понашање детета. Ни у једној од споменутих ситуација не срећемо се непосредно с преношењем културе, пошто је једини услов за то интернализација свесно или несвесно преношених садржаја, вредности, система оцена итд. од стране појединача на кога је преношење усмерено. Овде је, међутим, реч о услову који ствара оквире таквог преношења. Горње напомене односе се такође на проблеме анализиране у даљем тексту.

Разматрајући ситуације у којима се може наћи дете у породици, с обзиром на посредничке функције које она врши у преношењу културе, можемо издвојити три њихова основна типа: 1. непосредовање било ког члана породице; 2. посредовање ограничено на појединача лица (мајке, оца, браће и сестара, деда и бака) или на њихове различите групе; 3. пуно посредовање целе породице, тј. свих њених чланова. Диференцијацију с гледишта положаја детета у различитим типовима породица чинимо у три сфере друштвено-културне стварности, наиме, у сferи друштвено-политичког карактера, сфери религије и сфери културе у ужем смислу, тј. културе везане с неким појавама савремене културе (телевизија, књижевност, уметност, музика, биоскоп, позориште и сл.). Мерљив показатељ положаја детета биће за нас тематика разговора у породици у којима оно учествује.

Сфера питања друштвено-политичког карактера у изразитој величини проучаваних породица (71%) није уопште подлегала посредовању породице, нарочито у урбанизованој средини (77%) и средини пољопривредних радника (85%). Изузетак су породице интелектуалаца, у којима је половина разговарала о овим темама. У свим типовима породица доминира, у овом случају, ограничено посредовање над посредовањем целе породице. Изузев породица пољопривредних радника, главни саговорник је свуда отац, а у поменутим улоге нису јасно одређене.

Сфера религије је веома изразита област посредовања породице. Дискусије о религији води у породици величина деце (70%). Између

појединих типова породица не испољавају се у овој области изразитије разлике, мада је у сеоској средини то посредништво највеће (80%). Посредовање целе породице је најшире у породицама пољопривредних радника (46%), оно такође преовлађује у породицама интелектуалаца, док није посебно карактеристично ни за једну локалну средину. У њима преовлађује, као и у другим типовима породица, ограничено посредовање с доминантном улогом мајке као најважнијим саговорником, нарочито у сеоској средини и у радничким породицама.

Од свих трију анализираних сфера, сфера културе на пољу посредовања породице у односу на дете обухвата највећи број породица (91%). Непостојање посредништва релативно је најчешће у урбанизованим срединама (15%) и радничким породицама (14%). Осим породица пољопривредних радника, у свим другим типовима породица и у свим срединама доминира посредовање целе породице, а у овим последњим пре би се могло рећи да је оно ограничено (52%). Посредовање целе породице је најчешће у породицама интелектуалаца (69%) и запослених у услужним делатностима (63%). У случају ограниченог посредовања улога оца и мајке је, по правилу, слична, улога мајке расте у породицама пољопривредних радника, али ни у њима не преовлађује. У овој последњој категорији чак у 37% породица јављају се искључиво индивидуализована обавештења, упућена углавном браћи и сестрама. Само у 8% породица посредовање породице у сferи културе ограничава се искључиво на телевизијски програм, углавном у сеоској средини. Област културног посредовања породице може се употребити подацима о саучествовању породице у коришћење од стране детета разних културни установа (кино, позориште, концерти, музеји, изложбе). Посредовање породице је у том смислу знатно мање него у горе разматраном случају. Овде се јављају разлике друштвене средине које проистичу из ступња развоја културне инфраструктуре и дистанце у комуникацији. Непостојање таквог посредништва уочавамо најјасније у сеоској средини (81%), нарочито у породицама пољопривредних радника (89%). Само у велеградској средини, у породицама службеника и интелигенције, преовлађује посредовање целе породице, а у овом последњем типу породице доминира (53%). Оно се, међутим, готово никако не јавља у сељачким породицама и породицама пољопривредних радника (2%). У већој мери, изузев породица интелектуалаца, ово посредовање се односи на браћу и сестре него на родитеље.

Посредовање родитеља у трансмисији културе

Позабавићемо се овде ситуацијама које се могу дефинисати као позитивно посредовање родитеља, што се може закључити било по дискусијама које они воде с децом о одређеним радњама, по жељи да пренесу, било по знању саме деце.

Позитивно посредовање родитеља, које се састоји у заједничким разговорима с децом, карактерише њихову диференцирану ситуацију у појединим типовима породица. Друштвено-политичка проблема-

тика није, уопште узев, покретана у дискусијама с децом (87%). Позитивно посредовање родитеља овде се нарочито ограничава на две категорије породица — интелектуалне и сељачке, и то у мањој мери (26% и 18%). У сфери религије позитивно посредовање родитеља обухвата, међутим, већину породица (69%); оно је начешће у сељачким породицама (76%) и у породицама пољопривредних радника (74%). Разлике између појадиних типова породица овде ипак статистички не доводе до изразите поделе. Велику улогу родитеља, углавном мајке, у формирању религиозног погледа на свет код детета потврђују њене активности којима је сврха да детету пруже религијозно васпитање (95%). Једино се у породицама интелектуалаца нешто мање родитеља бави тим проблемом (84%).

Позитивно посредство родитеља у сферу културе у ужем смислу јавља се у већини истраживаних породица (73%), при чему је оно релативно најниже у урбанизованој средини (67%).

Изразитије разлике испољавају се онда кад се осврнемо на области тог посредовања. Позиције на супротним половима заузимају овде породице пољопривредних радника и интелектуалаца, наиме чак у 37% породица прве категорије, а само у 6% друге дискусије о култури ограничавају се искључиво на телевизијски програм. Изразиту различитост ова два типа културних средина потврђују такође подаци који се односе на заједничке посете разним културним институцијама (2% према 82%).

О карактеру породичних културних средина не одлучује, наравно, искључиво сфера културе у ужем смислу. Одређују га такође друге појаве везане, пре свега, с такозваном малом породичном традицијом. Ово питање је само по себи веома сложен проблем. Позабавићемо се овде неким његовим аспектима. Облик преношења културе у породици је, између осталог, причање и певање деци. Бар један од тих облика практикује се готово у свим категоријама породица (93%). Карактеристично је да нешто ређе овај тип преношења културе помињу мајке из сељачких породица (87%). Други облик трансмисије чини преношење генеалошког знања. О позитивном посредовању породице у тој области може сведочити обавештеност деце о прецима породице. Она досеже најмање до поколења прадедова у 32% породица; најшира је код деце из службеничких породица (50%) и породица интелектуалаца (32%). О данас све већој улози преношења знања из генеалогије може, по свој прилици, сведочити чињеница што је то значење у генерацији деце веће него у генерацији родитеља, и то у свим типовима породица (32% према 23%).⁹

Важна особина већине истраживаних породица јесте култивисање сопствених породичних традиција које се односе, између осталог, на различите предмете, преношење с поколења на поколење, на специфичне симпатије или породичне анегдоте. 84% деце свесно је да породица има такве традиције, највише деце из сељачких поро-

⁹ Пораст интересовања за историју сопствене породице у сеоској средини констатује Z. Jasiewicz, *Genealogia i powiązania krewniacze w etnograficznych badaniach nad rodziną*, u: Metodologiczne problemy badań nad rodziną, pod red. Z. Tyszki, Poznań, UAM 1980, стр. 134—138.

дица (91%), најмање из породица пољопривредних радника (87%). Треба подврести да различитост и истовремено потпуна супротност обухвата, кад су у питању деца, све области анализиране појаве. У породицама пољопривредних радника релативно најмање деце намерава да у будућности преноси породичне традиције (67% према 87% у сељачким породицама), а такође их одбацију иако су свесна да постоје (14% према 4% у сељачким породицама)¹⁰.

Контрола родитеља над понашањем детета

Родитељска контрола над понашањем деце обухвата у истраживаним породицама широк опсег ситуација. Размотримо овде неке од њих. Општа, мада по својим одликама диференцирана, јесте контрола како деца користе средства масовног информисања, пре свега, телевизију (82%). Додуше, у породицама из сеоске средине (26%), нарочито у сељачким и породицама пољопривредних радника, та контрола је у великој мери везана искључиво за време гледања телевизијског програма, али ипак обухвата, пре свега, карактер емитованих садржаја. Нарочито контроли подлеже доступност оним програмима који, по мишљењу родитеља, могу негативно деловати на васпитање детета, наиме, онима који приказују ситуације противне моралним принципима прихваћеним од родитеља. Забрани перципирања подлежу у већој мери садржаји еротског (74%) него они који приказују употребу силе и насиља (45%). Карактеристично је да се у обеима областима јављају изразитије разлике између поједињих средина него између поједињих друштвено-професионалних типова породица. У првом случају велеградска средина супротставља се сеоској (64% према 80%), а у другом — урбанизована осталим двема срединама (35% према 50% и 51%). Ваља истаћи да између родитељске контроле везане за сферу морала и позитивног посредства родитеља у сferи религије не постоји позитивна корелација. Може се, наиме, закључити да акцептирање од стране родитеља извесних моралних принципа и њихова примена на децу не зависе од исповеданих и у породици пропагираних религиозних скватња.

Из обављених истраживања проистиче да су родитељи, уопште узвешти, либерални према деци кад је реч о садржајима друштвено-политичког карактера који допиру до деце преко масовних медија. Забрана коришћења таквих информација обухвата само 12% породица, при чему је највећи проценат породица пољопривредних радника (22%), а најмањи — породица из велеградске средине (3%).

Активан однос родитеља према деци у покушају да се код деце пробуди интересовање за спознајне вредности савремене културе може се одредити кроз родитељски подстицај да се те вредности приме. Диференцирање ситуације детета, које се јавља у овој области, веома је изразито. Оно супротставља негативну сеоску средину (38%)

¹⁰ На основну и општу улогу велеградске породице у одржавању традиционалних породичних обичаја и стварању нових указује J. Komorowska, *Zwyczaje domowe w wielkim mieście*, „Kultura i społeczeństwo 1976, nr 4, str. 147—175.

двема другим срединама (61%), а породице пољопривредних радника (39%) — породицама интелектуалаца (75%).

У истраживаним породицама дosta широко се практикује по-моћ детету у учењу (62%). Она се најчешће јавља у породицама интелектуалаца (70%), релативно најређе у сељачким породицама (54%). Подела родитељских улога је у овом случају веома диференцирана. Она обухвата оба родитеља претежно у породицама интелектуалаца; у породицама пољопривредних радника везана је искључиво за мајку (39%). Контрола школских задатака детета има у појединим типовима породица различит карактер, најформалнији у породицама пољопривредних радника. У овим последњим, на пример, само 4% деце спомиње родитеље као лица која су инспиративно деловала на њиво интерсовање мајкар за један школски предмет (у породицама интелектуалаца 24%).

У области дечјег избора занимања, као и избора будућег супружника, родитељи у истраживаним породицама теже, уопште узев, да деци препусте одлучивање. Намеру да наметну, бар једном детету, избор занимања изразило је релативно највише родитеља из службеничких породица (21%), из сељачких (14%) и из урбанизоване средине (19%).

Остали аспекти анализиране појаве

Не развијајући даље подобро остale аспекте међугенерацијског преношења културе и његових унутарпородичних условљености, ограничићемо се само на неколико формулатија базираних на резултатима обављених истраживања, битним, чини ми се, за покренуту тему:

— У општем систему вредности, како родитеља тако и деце, породица представља вредност прворазредног значаја. Неусловљеност (аутотелија) вредности породице заснива се, пре свега, на томе што су јој остале вредности, као инструмент, подређене.

— Јавља се извесна подударност између елемената система вредности „признаваних“ (аутотличних) код деце и њихових родитеља.

— Разлике између појединих типова породица у хијерархији инструменталних вредности, акцептираних од родитеља и деце, показују незнатну сличност; уопште узев, вредности везане за културну активност играју мању улогу код родитеља него код деце¹¹.

Највећа размилојажења јављају се у сељачким породицама и породицама пољопривредних радника:

¹¹ Опадајућу улогу родитеља у преношењу деци вредности и норми констатују, између осталих, Л. Дичевски и С. Јаловјецки. С. Јаловјецки долази до закључка да од седам анализираних типова вредности — вредности оријентисаних на рад, затим религијских, вредности знања, примања, етичких, оних које задовољавају потребу афилијације, забаве и разоноде, породице које је он истраживао јединствене су само у погледу првих двеју, и то углавном захваљујући недостатку оријентације у тим типовима вредности L. Dyczewski, *Rodzina polska i kierunki jej przemian*. Warszawa, ODiSS 1981, стр. 221; S. Jałowiecki, *Struktura systemu wartości. Studium zróżnicowań międzygeneracyjnych*, Warszawa — Wrocław, Institut Śląski w Opolu, 1978, стр. 130—131.

Породице интелектуалаца

- посредовање породице у друштвено-политичким дискусијама
- посредовање целе породице у културним дискусијама
- посредовање породице у коришћењу културних институција
- позитивно посредовање родитеља у културним дискусијама
- позитивно посредовање родитеља у коришћењу културних институција
- инспиративно деловање родитеља у области спознајних вредности савремене културе

Породице пољопривредних радника

- непостојање посредовања породице у друштвено-политичким дискусијама
- најшире посредовање целе породице у сferи религије
- ограничено посредовање породице у културним дискусијама
- непостојање посредовања породице у коришћењу културних институција
- ограниченост позитивног посредовања родитеља у сferи културе, сведено углавном на дискусију о ТВ-програму
- непостојање позитивног посредовања родитеља у коришћењу културних институција
- најмања свест код деце о постојању сопствених породичних традиција и најмања воља да се оне преносе
- слабо инспиративно деловање родитеља у области спознајних вредности савремене културе

— Јавља се прилично изразита код деце из свих категорија породица преференција модела мале породице, двогенерацијске.

— Подела унутарпородичних улога између оца и мајке је најприближнија традиционалној подели у сељачким породицама и породицама пољопривредних радника.

— У већини породица деца преферирају у различитим равнима контакта, пре свега, везе с оба родитеља; међутим, у онима у којима су преференције окренуте искључиво према једном од њих, изразито доминира мајка. Ова чињеница, као и читав низ других премиса, дозвољава нам да судимо о извесној „матрилинеарности“ у формирању личности и културног идентитета детета, дакле у процесу трансмисије културе у породици¹².

Напред приказани неки резултати истраживања показују, како ми се чини, диференцирану улогу различитих типова породица у процесу трансмисије културе, пре свега, у погледу њених унутарпородичних условљености. Одустајући од ширих уопштавања, задовољи-

ћемо се да на крају истакнемо најбитније ралзике које се јављају узмеђу оних двају типа породица и њихових културних средина у којима су те разлике, у већини анализираних области, биле најизразитије, тј. између породица интелектуалаца и пољопривредних радника. Карактеристикама које издвајају ова два типа породица не придајемо апсолутне вредности, већ само релативне, што значи да су у пет истраживаних друштвено-професионалних типова породица те вредности биле највише или најниже, а истовремено статистички битне (немају оне карактер дихотомије).

Превела Данилка Ђуришић

Jacek Bednarski

Z badań nad przekazem kulturowym w rodzinie
(streszczenie)

W artykule podjęto wybrane problemy międzygeneracyjnego przekazu kulturowego i jego wewnętrzrodzinnych uwarunkowań w zróżnicowanych środowiskowo i społeczno-zawodowo typach współczesnych rodzin. Poruszonymi zagadnieniami są: rodzina jako obszar wymiany poglądów i wspólnoty działań, pośrednictwo rodziców w przekazie kulturowym oraz ich kontrola nad zachowaniami dziecka. Przeprowadzone w Polsce badania pozwalają na wskazanie, iż w rozpatrywanych zakresach współczesna rodzina pełni nadal ważną, choć wyraźnie ograniczoną i realizowaną w innych niż w przeszłości warunkach, funkcję transmisji kultury. W zależności od jej miejsca zamieszkania i przynależności społeczno-zawodowej tworzy równocześnie odmienne, pod tym względem, środowisko kulturowe.

Jacek Bednarski

Transmisson of Culture within a Family
(Summary)

The present paper discusses some essential problems of intergeneration cultural transmission and its intrafamily conditions. The author deals with various types of modern families both in their environmental and socio-professional differentiation. He takes up the following topics: a family as a territory of exchanging views and opinions and performing common activities, a mediative role of parents in the cultural transmission and their supervision of children's behavior. The research carried out in Poland proves that nowadays a family still plays a crucial, although quite distinctly limited and realized in different than in the past conditions, function of cultural transmission. Depending on its dwelling place and socio-professional affiliation, a family composes a different cultural environment.

¹² Већу улогу мајке него оца, између остalog, у области формирања животних ставова детета, његових религиозних ставова, а такође и у преношењу породичних обичаја констатује Л. Дичевски, оп. цит., стр. 211—212, 244, 125.

Петар ВЛАХОВИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА ПОРОДИЦЕ И ПОРОДИЧНОГ ЖИВОТА У СРБИЈИ У САВРЕМЕНИМ УСЛОВИМА

Ова излагања о организацији породице и породичног живота у Србији треба схватити само као информацију о неким питањима која би се даље могла разрадити за шири и дубљи истраживачки подухват. Због тога она, пре свега, имају информативни карактер о основама од којих би се могло поћи у даљим проучавањима и обрадама.

О организацији породице у Србији сабрана је релативно бојата емпиријска грађа са терена, која је интерпретирана у литератури. На овим питањима задржавали су се, са мање или више успеха, М. Филиповић, В. Ерлих, Џ. Костић, С. Вукосављевић, а у новије време В. Стојанчевић, П. Влаховић, Н. Пантелић, Д. Дрљача, З. Голубовић и други, чији радови служе као полазиште у обради појединих проблема. Ови радови, као и лична проматрања на терену, повод су да се укаже на неке проблеме значајне за етнолошки приступ проучавању породице у савременим условима. Та питања су раслојавање породице, њено преобликовање, стварање одговарајућих унутрашњих односа и прилагођавање новим друштвено-економским, културно-историјским и географским условима.

1. Географски, друштвено-економски и културно-историјски услови

Подручје Србије, с географске тачке гледишта, релативно је добро разуђено, тако да се у тим просторима могу обављати разноврсне привредне делатности. Међутим, све до завршетка другог светског рата основу привреде чиниле су привредне гране: земљорадња, сточарство и воћарство. Где је било услова за то, те привредне гране су се међусобно допуњавале. Тим потребама била је прилагођена и организација породице, која је остајала у оквирима инокосне, проширене, задружне и предвојене произвођачко-потрошачке обредне и друштвене радне заједнице.

Поред типичних пољопривредних грана, у појединим регионима Србије било је и нешто рударства, где се такође запошљавао

известан, мада не велики, проценат сеоске радне снаге. Такав случај је на Пештеру, у Алексинцу, Больевцу и Свилајнцу, где се вадио угаљ, а у неколико и Бору, Мајданпеку и Благојевом Камену, где се вадило злато, бакар и други метали.

Ипак, услед неразвијене репродукције, а још више привржености традиционалном начину производње, сеоско становништво је углавном отсајало у типичним пољопривредним производним оквирима, сем у ретким случајевима одласка у занатску производњу, трговину и неке друге, како се то говорило, „градске“ видове привређивања.

Аутархична привреда, с једне, и дубоко укорењено осећање сродства, које се као нужност наметало у борби за опстанак, с друге стране, били су само део чинилаца који су интегративно деловали на обликовање породице, не само у нуклеарном облику већ и у његовом развијању по бочним линијама сродства. Због тога су већину породица у селима Србије, све до продора робновочане привреде на село почетком XX века, сачињавали агнати на релацији: дед, синови, унуци и ожењени унуци, а катkad и зетови, шуре, сестрићи и други сродници, било по мушкиј или женској линији.

Оваква заједница, која се развијала вертикално и по бочним линијама, обликовала је, разуме се, унутрашње друштвене односе онако како је то најбоље одговарало њеним потребама и условима привређивања. Део породице се бавио сточарством, други су се старали о земљорадњи и воћарству, односно виноградарству, а било је и оних који су се, по договору с осталим укућанима, укључивали у такозвана „допунска привређивања“ у месту становања или изван њега. Породица се тако у ствари делила према производним потребама, а правно је ипак остајала јединствена имовинска, сродничка и обредна целина. То је онај у Србији добро познати тип предвојене задруге или задружне породице који се донекле, као што ће се касније видети, може запазити и у савременим условима живота. Наиме, део породице који се бавио земљорадњом остајао је са ситном децом и старијим особама у селу, а део који се старао око стоке, повремено или стално, налазио се на катунима, појатама или салашима, како се у поједињим крајевима Србије називају таква сељакова привредна средишта. Разуме се, повремено је долазило и до смене, макар делимичне. Али, ипак, све је то представљало подвојеност или „раздвојицу“, јер су се производња, живот, окупљање и исхрана организовали у два или више привредних средишта. Другим речима, породична заједница се никада није окупљала у целини за заједничку трпезу („софру“), јер јој то процес производње није дозвољавао, сем у изузетним приликама, о слави, свадби или о неком другом значајном породичном догађају. У том смислу битнијих промена није било, бар како историјски извори указују, од средњег века, па све до савременог доба.

Сходно општим условима мењао се и број чланова у породичној заједници. Средином XIX века у источној Србији износио је 5,7, у јужној и западној 7, а у осталим крајевима 8 чланова. Крајем XIX века у источној Србији број је 5,2, у јужној и западној 6,5, а у осталим деловима 8 чланова у домаћинству. По пописима 1931, 1948. и 1961. године тај број још више опада. Чак до 3,8

на селу, што јасно говори о променама и њиховом интензитету у породичној структури.

2. Раслојавање и преобликовање породице у условима социјалистичког друштвеног развоја

У периоду социјалистичког друштвеног развоја, као што је познато, у Србији су извршене велике промене. Нови друштвени услови утицали су, како с правом истиче Н. Пантелић, „на промене у политичком, друштвеном, економском и културном животу села“. То је, како даље каже Н. Пантелић, снажно деловало „на нестајање неких традицијских облика друштвене организације“ и видно се одразило „на односе у породици, међу сродницима и на склапању брака“. „Ипак и поред тако значајних промена и утицаја“, који, како уочава Пантелић, „врше чиниоци као што су индустријализација, урбанизација, комуникације и све што прати ове појаве, још нису ишчезли бројни елементи традицијске сеоске културе као ни навике и схватања донекле супротна савременим токовима живота. Упркос свему, људи се... тешко одвајају од старих навика и уобичајеног понашања у сопственој средини, мада истовремено вољно или не-вољно примају и усвајају мноте новине нарочито у економици и материјалној култури, што касније утиче на друштвене односе и надградњу у целини као и обрнуто. Ове промене у друштву и надградњи мењају економске односе и утичу на многе промене у материјалној култури“, а све то ствара сукобе у самој личности, „у породици и ужој или широј друштвеној заједници, али истовремено доводи до трансформација и формирања нових вредности“. У тим оквирима и од тих полазишта могу се проучавати и неки етнолошки проблеми у организацији породице.

У периоду социјалистичког развоја формирала су се одређена схватања према раду и радним односима. Замах индустријализације и изградња земље ишли су делимично на штету земљорадње, сточарства и других производних облика. Сеоска радна снага, посебно у областима са ниском аграрном продуктивношћу, тражила је зараду у другим делатностима, па се то одражавало и у организацији породице и породичног живота. Пољопривреда и сточарство временом су постале споредне гране делатности, јер се посао „за стални месчни приход у новцу“ сматрао сигурнијим и бољим. Уз то, посао на градилиштима, у индустрији и сличним делатностима, пратиле су и друге бенефиције (лекарска заштита и друго). Осећала се потреба за школовањем деце. Уносиле су се новине у свакодневни живот. Стварале су се нове навике и схватања, а све је то изискивало и друге потребе, које дотадашњи сеоски начин рада није могао да подмири. Услед тога се породица неосетно трансформисала и раслојавала. То раслојавање нарочито је осетно од шездесетих година XX века наовамо, па се већ може говорити о новим типовима породинских заједница које имају своје корене у традиционалном наслеђу.

Летимичан поглед на данашњу организациону структуру породица показује да се у Србији може издвојити неколико организациј-

ских облика, као што су: „полутанска“ породица, затим породица сезонских радника, старатељска, приградска или градска заједница, потом потпуно извојено домаћинство и, у новије време, такозвана „гастарбајтерска“ породица. Сваки овде поменути организациони облик има своје специфичне карактеристике.

„Полутанска“ породица је онај облик из којега један до два члана, као неквалификувана радна снага, свакодневно одлазе на посао изван насеља, а увече се враћају кући на преноћиште. На радионишту само изузетно ноћивају, и то када их приморају незгоде или посао који се посебно плаћа. Храну за један или два оброка носе са собом. У новије време и то им се обезбеђује кроз такозвани „топли оброк“ у радничком ресторану. Одношење хране од куће унеколико умањује породичне приходе. Али, користи су у томе што такви радници део дана ипак проводе код куће и, уз новац који зарађују, још припомогну у физичком послу, који се најчешће сматра важнијим од сталне зараде. То су заправо пола сељаци пола радници, па им отуда и назив „полутани“, јер задржавају особине сељака, али прихватају и неке новине из радничке, односно градске средине.

Породица привремених или сезонских радника је оријентисана, пре свега, на пољопривреду. Међутим, и из таквих породица по неко се повремено укључује у рад друге врсте, када се за то укаже могућност или потреба. Они раде од једне до друге акције, на пример, на сечи шуме, изградњи пута, утовару, истовару, берби и сличним пословима повременог или сезонског значаја. Такви радници раде обично на јавним радовима онда када немају посла код куће, када омане година, укаже се хитна потреба за новцем да се нешто докупи или о року исплати. Посао обично не бирају и док он траје остају на радионишту. То могу бити и имућни људи. Али, њихов стандард на радионишту је веома низак. Храну носе од кућа како би донели неокрњену зараду. Постельину такође носе са собом, а рубље мењају „од недеље до недеље“. Радничке бараке ретко користе за становање. Често живе код домаћина по насељима близу радионишта, где такође помогну „у накнаду за стан“ „у домаћим пословима“. Каткада се такви радници удружују, па на смену одлазе кућама, а одсуство са посла не пријављују, јер њихову норму остали колективно испуне. На привременом или сезонском послу се задржавају док он траје, а онда уговор кидају, често једнострano. Ипак и овакав вид рада уноси одређене новине у целокупни породични живот.

Старатељски вид породице је у основи један од облика пре двојеног сеоског домаћинства. Он се ствара од случаја до случаја, за старање о деци на школовању или о запосленом члану породице који мора да живи у индустриском, приградском или градском центру. За ту прилику се изнајми соба, донесе штедњак, постельина, посуђе, огрев, храна. Кирија се по правилу плаћа у натури, производима са села. Бака, нана или тетка, која иначе не привређује на имању, прелази у такво станиште, стара се о њему, о деци која су на школовању или о стално запосленом члану породице. На тај начин деца су под контролом, а обезбеђена им је и уредна исхрана, као

и друго што је неопходно за угоднији живот. Уколико се укаже потреба за сталним боравком у граду овог дела породице, онда се за њих купује плац и мобом им се подиже кућа или се купи неко усельиво станиште. То је већ етапа — како каже Џв. Костић — за постепено кидање веза са селом, односно организовање породичне заједнице на другим основама.

Породица у приградском или градском насељу извесно време одржава тесне везе са матичним селом на основу размене добара. Из града се на село шаље новац, со, макароне, пиринач, кафа, мануфактурна и друга роба потребна сеоском домаћинству, а оно обезбеђује огрев, храну и друге производе који би се у граду обично куповали. Таква заједница се углавном одржавала све док су живи родитељи, а онда се по правилу везе постепено кидају, јер се сваки облик домаћинства заокружује у посебну целину.

Породица са села у градској средини лагано се трансформише у радничку или службеничку породичну заједницу. И у овом случају везе се кидају по смрти родитеља, када се део имања или имање у целини отуђује продајом или дели. То је, у основи, нуклеарна породица из које се временом стварају и други видови.

„Гастарбајтерска“ породица је настала одласком за зарадом у иностранство. Зарађени новац се, по правилу, улаже у ново станиште, привредне зграде и обезбеђење техничке и технолошке опреме. Није увек реч о сиротињи, већ на овакву „зараду“ одлазе и веома имућни људи, који теже за личним и друштвеним престижом. Међутим, у оваквим породицама има и дубоких траума. Рад на имању обављају жене. Деца се не школују, јер живе од туђег рада и слично.

Домазетска породица карактеристична је и раније и данас у области североисточне Србије. Ту се ради економичности често стапају у целину две и више породице, јер, поред зета, понекад ступају у нову заједницу и неки његови сродници, као и обратно — сродници невесте. Главни део посла око обраде имања пада на чланове породице са села, а брачни пар који живи у градском или радничком насељу помаже у слободним данима, мада сеоске производе обимно користи.

3. Отварање проблема и перспективе проучавања породице

Напред је, разуме се, само указивано на неке облике породичне организације у Србији, без посебне анализе унутрашњих односа у њој, јер је то још увек неистражено подручје народног живота, које заслужује емпириска и друга разматрања. Али, и на основу до сада реченог, јасно је да су „полутанска“ и породица сезонских радника исходиште из којег се прелази на „раздвојицу“, а затим и на постепено заокруживање самосталног домаћинства које се потпуно одваја од сеоске економије. Такве породице, пореклом из истог села, у градским срединама се по правилу групишу у истим четвртима или куповином плацева стварају нове територијално

стамбене заједнице. Оне се данас могу запазити у сваком приградском или градском насељу Србије.

Када је реч о трансформацији и организацији породичног живота у Србији, ипак се не би смело схватити да нова домаћинства која данас живе у градским и приградским срединама кидају сваку везу са матичним насељем. Ако ништа друго, некадашња породична кућа на селу опрема се и претвара у викендницу. Поред тога, на одржавање веза са матичним селом обавезују сродство, обичаји, веровања и поједини култови који у неким крајевима, нарочито у култу мртвих, имају веома значајну ширу интегративну улогу. Због свега тога, пред етнолошку науку се отвара широко поље рада у проучавању породице и породичног живота.

Поред напред наведених, као засебни проблеми могу се издвојити, како то уочава и З. Голубовић, састав породице, затим подела рада и дистрибуција улога, положај појединих чланова у систему, дистрибуција ауторитета, структура односа, стварање нових вредности и одговарајућих норми понашања.

Разуме се, поред проучавања промена у економским односима, мора се водити рачуна, како с правом наглашава З. Голубовић, и о променама не само у друштвеној структури већ и у вредносној сferи културе. При том се морају узимати у обзир демографски елементи (састав миграција и њихове врсте, као и однос полова у контингенту), с једне, и антрополошки чиниоци, с друге стране, водећи рачуна, међу осталим, о менталитету популације и менталним елементима које дата култура фаворизује.

Организација породице и породичног живота у Србији у савременим условима, као што се види, поставила је пред етнолошку науку, а и иначе, многе проблеме. Овде је указано само на нека питања која би требало имати у виду приликом даљих истраживања једне сигурно сложене и врло комплексне, али друштвено веома значајне проблематике, јер својом ширином задире у све сфере савременог живота.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА:

- М. Филиповић, *Несродничка и предвојена задруга*, Београд 1945.
Симпозијум о средњовековном катуну, Посебна издања Научног друштва Босне и Херцеговине, књ. II, Сарајево 1963.
- В. Ст. Ерлих, *Породица у трансформацији*, Загреб 1964.
Цв. Костић, *Сељаци индустријски радници*, Београд 1955.
С. Вукосављевић, *Социологија становаша II*, Београд 1963.
З. Голубовић, *Породица као људска заједница*, Загreb 1981.
В. Стојанчевић, *Врањско поморавље*, „Српски етнографски зборник“ LXXXVI, Београд 1974.
- П. Влаховић, *Предвојена породица у условима социјалистичког развоја на подручју југозападне Србије*, „Етнографски преглед“, 11, Београд 1973.
Н. Пантелић, *Нови резултати истраживања структуре породице у источној Србији*, „Етнографски преглед“, 11, Београд 1973.
- Д. Дрљача — Д. Савковић, *Кућна заједница у расинском селу Златари*, „Етнолошки преглед“ 11, Београд 1973.

Petar Vlahović

ORGANIZACJA RODZINY I ŻYCIA RODZINNEGO W SERBII W WSPÓŁCZESNYCH WARUNKACH

Streszczenie

Na temat organizacji rodziny w Serbii istnieje względnie bogaty materiał. Na postawie tego materiału i osobitszych obserwacji na terenie wskazano w tej pracy na rozwarstwienie rodziny, stwarzanie nowych społeczeństw rodzinnych, na organizację wewnętrznych stosunków w rodzinie i jej przystosowanie się do nowych społeczno-ekonomicznych, kulturalno-historycznych warunków.

Rodzina tradycyjna w Serbii była zorganizowana w ramach indywidualnej poszerzonej i podzielonej wspólnoty produkcyjno-konsumpcyjnej oraz obrzędowej wspólnoty gospodarczej. Ludność wiejska w Serbii pozostawała przeważnie w ramach typowej produkcji rolniczej, z wyjątkiem rzadkich wypadków przejścia na pracę rzemieślniczą albo na handel. Miało to zasadniczy wpływ na ukształtowanie się rodziny w Serbii aż do drugiej wojny światowej. Rodzina w gruncie rzeczy dzieliła się według potrzeb produkcyjnych, a pod względem prawnym pozostawała jako jednolita majątkowa oraz kulturowa całość.

W okresie socjalistycznego rozwoju społecznego, po drugiej wojnie światowej, wprowadzono wiele innowacji do życia rodziny i stworzono nowe wartości. W związku z tym rodzina stopniowo ulega rozwarstwieniu i transformacji. Obecnie w Serbii można wyodrębnić takie formy rodzin, w których poszczególni członkowie (jeden do dwóch) biorą udział w przemysłowej a pozostały w rolniczej produkcji. Jest to tzw. rodzina „chlupo-robotników”. Oddzielną formę stanowi rodzina robotników sezonowych. Znana jest również rodzina opiekunca (babcia opiekująca się dziećmi, które uczęszczają do szkół w mieście). Ostatnio odrębną formę stanowi rodzina „gastarbeiterów”, jak również takie rodziny, które przekształcają się z wiejskich w rodzinę robotnicze. Ciekawą formę przedstawia też rodzina matrylokalna, w której dzieci przenoszą się do gospodarstwa teściów, gdzie mieszka razem z żoną i dziećmi.

W niniejszym opracowaniu poruszono m. in. pewne sprawy i zagadnienia, które należy brać pod uwagę w dalszych badaniach rodzin.

Petar Vlahović

ORGANIZATION OF THE FAMILY AND FAMILY-LIFE IN SERBIA UNDER MODERN CONDITIONS

There are many works on the organization of family in Serbia. On the basis of these data and personal field studies the author draws special attention to the dividing of the family, formation of new families, organization of relations within a family and its adaptation to new socio-economic, cultural, historical and geographic conditions.

A traditionel family in Serbia was an independent, large, production and consumer, ritual and social community. The typical agricultural occupation was preserved among the rural population in Serbia, except for a few cases engaged in handicrafts or in trade. It had an integrating influence on the family in Serbia until the Second World War. In fact, the family was divided according to the production needs but wit a preserved property and ritual unity.

After the Second World War, in the period of socialistic development, the family was exposed to many new trends which provoked deep transformations in the family. There are families in Serbia today with one or two of its members working in industry, and the rest in agriculture. This is a so-called „half-and-half” family. The family of seasonal workers is a special kind of family. There is also (grandmothers take care of the children who study in towns). A special form of family is the „gastarbeiter” family, as well as the family which gradually transforms into a working-class family. There are also families where the man moves in with his wife's family.

The article deals with questions and problem which should be taken into account in further studies of the family in Serbia.

Промене у традиционалном породичном животу у Пољској и Србији
Посебна издања ЕИ САНУ књ. 25

Миљана РАДОВАНОВИЋ

НЕКИ ПРОБЛЕМИ ЕТНОЛОШКОГ ПРОУЧАВАЊА ПОРОДИЦЕ
С ОБЗИРОМ НА САВРЕМЕНЕ МИГРАЦИЈЕ
СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Етнолошка проучавања породице у Србији од почетка нашега века па до новијег времена односе се углавном на сеоску породицу у склопу проучавања традиционалних одлика сродства и сродничких односа. Такав правац истраживања је и одговарао социоекономској структури Србије, са високим процентом аграрног становништва, све до шездесетих година нашега века. У том оквиру испитивани су облици и величина породице, њен задружни карактер у прошлости и процеси деоба, састав и структура породице и међусобни односи у њој, подела рада и организација свакодневног живота кроз привреду, а такође и породични обичаји и обреди.

С обзиром на нераздвојну повезаност чина склапања брака са самом породицом и породичним животом, особита пажња етнолога посвећена је вишеструко значајним питањима погледа и схваташа о браку, о старосном добу за склапање брака, о избору брачног партнера и о начину склапања брака, о патрилокалном и матрилокалном браку итд. У етнографским монографијама области у Србији, објављиваним од почетка нашега века надаље, поглавља о друштвеном и породичном животу села дала су извесне одговоре на горња питања откривајући, осим заједничких одлика, и врло изражене специфичне одлике породице, њене структуре и организације. Те специфичности се објашњавају сложеношћу услова и фактора друштвено-економског, друштвено-историјског, етничког и етнокултурног развитка Срба и Србије. При том треба имати на уму и фактор знатних природно-географских особености области у Србији.

Тако се, на пример, одликује посебностима породица североисточне Србије, карактеристична по систему једног детета још од последњих деценија прошлога века, па у таквим околностима и преовлађујућим домазетским браком, а у последњим деценијама и специфичном појавом спајања двеју пријатељских породица (и њихових имања), у случајевима када су снахини или зетовљеви родитељи, или један од њих, остали сами, без икога млађег. Такође специфич-

ним одликама карактерише се традиционална печалбарска породица у појединим пределима источне и југоисточне Србије. Јсто тако специфичност представља и успорено раслојавање породице у неким високонаталитетним пределима југозападне Србије, Тамо је задружни принцип породице био очуван, наравно са одговарајућим променама у организацији живота и подели рада, све да нашега времена, и код Срба и код Муслимана, представљајући анахронизам у данашњим друштвеним оклностима. Много је фреквентнија до данас карактеристична појава породичне задруге Албанаца на Косову, о чему има и посебних студија.

Логично је што у савременим условима развитка социјалистичког самоуправног друштва у Југославији, праћеног дубоким друштвено-економским променама, међу којима је за ову тему доволно истаћи индустријализацију и процес урбанизације, тесно повезане са интензивним миграцијама сеоског становништва у градове — логично је, дакле, што су за етнолошка истраживања породице сеоски оквири постали уски, недовљни. Подразумева се да је основни фактор који делује на промене у сељачкој и сеоској породици — економског карактера. Међутим, сматрам да је за етнолошка истраживања породице у савремено доба релевантан такође изведени фактор изазван самим савременим друштвеним кретањима. То су миграције становништва.

Наведимо њихове карактеристичне видове. По највећем обиму и интензитету у последње две деценије у Србији то су, пре свега, миграције становништва из села у градове, претежно ради запошљења у непољопривредним делатностима, у мањој мери ради школовања. То масовно кретање сеоског становништва ка градовима социологи и агроекономисти су назвали „бег са села“ и посветили му бројне студије, читаве књиге, прилазећи том проблему претежно са гледишта примењене науке. Друга страна тих кретања је процес урбанизације, друштвених и демографских структурних промена у насељима, и сеоским и градским, које трају и данас. Последица таквих кретања је да у периферијским деловима градова или у приградским селима настају нова насеља, раније често и стихијски, као тзв. дивља насеља, али и на плански предвиђеним просторима. Једно тимско етнолошко истраживање у приградским селима и новонасталим периферијским насељима пет градова у Србији (Београд, Крушевац, Пирот, Лесковац, Нови Пазар) Етнографски институт је предузео од 1976. године, а једна од четири теме тих истраживања је и — брак, породица, сродство и сроднички односи. У току је обрада материјала добијеног истраживањима.

Остали видови савремених миграција које треба имати на уму као фактор приликом истраживања породице су следећи: дневне миграције сељака-радника, тзв. полустана. Посебну пажњу овим сељацима, рударским и индустријским радницима, посветили су најпре социологи и објавили неколико исцрпних монографија рађених пре шездесетих година нашега века, када су дневне миграције сељака-радника у првих 15 година социјалистичке Југославије биле много фреквентније но данас, те су у неку руку претходиле ранијем заокрету ка масовном напуштању села и пољопривреде. Једно тимско

истраживање сарадника Етнографског института из 60-тих година у рударском басену Колубаре у Шумадији резултирало је неколиким запажањима и компаративном анализом појава из друштвеног живота села и породице полустана-рудара и чистих пољопривредника.

Сезонске миграције пољопривредних и грађевинских радника су сад већ у спадању по броју учесника у односу на стање какво је било пре 15—20 година — особито у некадашњим пчелбарским крајевима источне и југоисточне Србије, нарочито у њиховим брдско-планинским селима. Међутим, организација живота сеоске породице сезонских радника у савремено доба као и њене карактеристике у целини с обзиром на традиционалне одлике некадашње пчелбарске породице и на савремене промене — још је неистражена етнолошка тема.

Међутим, посебно поглавље у етнолошком проучавању породице с обзиром на савремене миграције представља проблем породице радника на привременом раду у иностранству, тзв. гастарбјатера, који управо у највећој мери потичу такође из сеоских средина. И та појава, већ и као сама привремена миграција, која често својим дугим трајањем прети да се претвори у сталну — има извесних регионалних специфичности у Србији. Карактеристично је, како нас уверавају статистички подаци из седамдесетих година, да су ти модерни „пчелбари“ у најмњем проценту заступљени у традиционалним пчелбарским крајевима Србије (до 1% укупног активног становништва дотичног села или краја), наспрот њиховој многобројнијој заступљености у житородним равничарским крајевима северне Србије и Поморавља, често са 20—30% активног становништва појединачног сеоског насеља. Иако нису посебно вршена етнолошка проучавања породице гастарбјатера — извесног карактеристичног материјала о њима има из подунавских насеља североисточне Србије (Кључ), а и из северозападне Србије (Мачва).

Из овог најкраћег прегледа видова савремених миграција становништва Србије види се да су све оне економског карактера, што значи да је њима најпретежније обухваћено младо становништво. То уједно значи да се сеоска породица под промењеним условима и околностима — у односу на традиционалне — раздвајала или делила, па је један њен део остајао у селу, други прелазио у град. Већ саме те чињенице имплицирају проблем промена величине и састава породице као и њених структурних одлика — с обзиром на старосно доба и делатност њених чланова. То ће бити свакако показатељи из којих ће се видети фундаменталне промене у породици, и оној у граду, али особито сеоској, односно оном делу породице који остаје да живи у селу, на имању — посебно с обзиром на основне друштвене функције породице. Али је проблем установити који су то општеважећи постулати за данашњу породицу и колико су и данас изражене регионалне и локалне специфичности, као и на чему се темеље: да ли је то традиционално наслеђе или су им се услови створили у савремено доба.

Логично је да етнолошки проблем породичних односа међу привремено или стално раздвојеним или подељеним породицама — једној у селу, другој у граду или приграђу, у својој земљи или изван њених граница — постаје вишеструко значајан. Пре свега у утврђи-

вању конкретних услова и околности под којима се оне или деле — имањем и другим добрима — или неподељене живе развојено а остају тесно повезане многобројним нитима традиционалних породичних одниса, уопште сродства. Теренска грађа из последњих десетак година објављена или она коју познајем из сопственог искуства, из више области у Србији, сведочи о богатству различитих појава и у овом домену, у коме се иначе могу посебно проучити токови преплићања традиционалних одлика у породичним односима и савремених скватања туђих традицији.

Основу преобрађаја тих односа чине: промењена социо-професионална структура породице, дружији међугенерацијски односи, промене у погледима на живот, усвајање новог система вредности итд. У склопу промењених породичних структура, које су се, у оквиру општих друштвених кретања, реализовале преко миграција, које опет претпостављају процесе прилагођавања новој социјалној средини, такође процес акултурације — постављају се многа етнолошка питања о породичним односима, укључујући ту, на пример, однос младих одсељених према старим онемоћалим родитељима (социјални проблем старачких домаћинстава на селу у неким олбастима оштрије се изражава); такође однос родитеља према одсељеној деци, којој је за почетак потребна морална подршка и материјална помоћ — укратко, узајамност односа једних и других.

Такође од интереса је и питање у којим се приликома читава породица окупља код родитеља — да ли су то традиционалне породичне свечаности, славе, календарски празници или обичаји из породичног циклуса, или да ли су то државни празници социјалистичке заједнице, итд.

Овде је дат само један поглед на неке проблеме испитивања стања и промена у породици у склопу конкретних услова промена економске основе и друштвеног статуса, при чему се мења потпуно или делимично друштвена средина.

Miljana Radovanović

Okręślone problemy badań etnologicznych rodzin ze względu na współczesne migracje ludności Serbii

Streszczenie

W badaniach etnologicznych rodzin w Serbii w współczesnych warunkach uprzemysłowienia i znacznego procesu urbanizacji trzeba brać pod uwagę czynnik migracji ludności w ich konkretnych formach, jakimi są migracje ze wsi do miast, dziennie, sezonowe migracje oraz migracje robotników pracujących za granicą. Jest rzeczą zrozumiałą, że wszystkie wspomniane formy o charakterze ekonomicznym działają silnie na zmiany dotyczące rozmiarów, składu i strukturalnych cech rodziny wiejskiej. Współczesne migracje wpływają na zmianę warunków i okoliczności, w których następuje całkowity podział rodziny wiejskiej, jak również tymczasowa separacja bez formalnego podziału majątkowego, co w rezultacie bezpośrednio wpływa na stosunki rodzinne. Terenowe materiały zebrane w ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat w różnych regionach Serbii pokazują, że wspomniane procesy charakteryzują się znacznym przenikaniem się tradycyjnych cech i dzisiejszych innowacji w stosunkach rodzinnych.

Jak stwierzono w badaniach, oprócz tradycyjnej rodziny wiejskiej, istniały w przeszłości w Serbii również specyficzne tradycyjne cechy rodziny wiejskiej (np. system jednego dziecka w rodzinie północnowschodniej Serbii albo rodzina trady-

cyjnych migrantów sezonowych — „pečalbarska porodica” itd.), tak również można skonstatować w współczesnych warunkach regionalną specyficzność rodziny opartą na jednoczesnym działaniu tradycyjnego dziedzictwa współczesnych zjawisk. Dla przykładu podajemy jako takie rodziny gastarbeiterów we wsiach północnowschodniej Serbii, rodziny migrantów sezonowych północnowschodniej Serbii itd.

Miljana Radovanović

Some Problems of Ethnologic Studies of the Family Related to Contemporary Migrations of the Population of Serbia

The ethnologic studies of the contemporary family in Serbia in the period of industrialization and urbanization should take into account the migratory factor of the population, such as the migrations from villages to the towns, daily migrations, seasonal migrations and migrations of the people working in foreign countries. It is obvious that all these kinds of economic migrations have a certain effect on changes occurring in the composition and structure of rural families. The contemporary migrations have also an effect on the fact whether a rural family will or will not be divided. All this however has a special effect on family relations. Field studies were carried out over the last twenty years in various regions of Serbia. They showed many interrelated traditional and modern forms of family relations.

The way common characteristic properties of a traditional Serbian rural family were apparent in addition to specific traditional characteristics (one child in the family of Eastern Serbia) — thus under modern conditions regional specific properties can be established. They are based on simultaneous action of traditional heritage and modern phenomena. „Gastarbeiter” families of North-Eastern Serbia and families of seasonal workers of South-East Serbia can serve as good examples.

other hand, are also following education — according to similar figures — and for secondary schools, the figure drops to 70% of those leaving at 16. This is in part due to the increasing number of students who leave school at 16 to take vocational training courses, which are not included in the statistics.

It is clear from these figures that there is a significant difference between the educational levels of the two groups. This is particularly true in the case of the secondary schools, where the vocational group is clearly below the general level, and it is likely to continue to do so.

It is important to remember that although they do not complete their secondary education, vocational students still have an excellent record in terms of employment and earnings. In addition, it has been suggested that they may be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

It is also interesting to note that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

It is also interesting to note that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

Conclusion

In conclusion, it can be seen that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

In conclusion, it can be seen that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

In conclusion, it can be seen that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

In conclusion, it can be seen that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

In conclusion, it can be seen that vocational students tend to be more successful in their later careers than those who did not receive such training. This is because vocational students tend to be more interested in practical subjects than theoretical ones, and therefore are better equipped to deal with the practical problems of life. They also tend to be more willing to work hard and to take responsibility for their own actions, which is a valuable quality in any occupation.

Душан ДРЉАЧА

ЖЕНСКИ СЕНИОРАТ У ПЕЧАЛБАРСКИМ БРАКОВИМА
ПИРОТСКИХ СЕЛА У ПОСЛЕДЊИХ СТО ГОДИНА

„Ко се млад жени, има да узме постарију, да га она саветује“ — често се чује од казивача у јужној Србији.

Испитивач који у пиротским селима изврши чак и површну анкету сазнаће да постоје породице у којима представници сва три поколења живе у браку у којем је супруга старија по годинама. Како је до тога дошло потрудио се да објасни један од мојих најстаријих информатора — Ч. П. из Гњилана: „У току је био први светски рат. Момци за женидбу су били на фронту. Удаваче су, према обичају, требало да имају богату спрему и поклоне за младожењину фамилију. Рат се отегао, свега је понестало, беда је завладала. Како удаваче да припреме „дарове“ кад ни саме нису имале шта да обуку. За мало старије удаваче, које су упркос свему имале спрему, шанса су били голобрди дечаци што још нису стасали за регрутацију. Кад су се мало старији момци вратили из рата, могли су да се жене младим, сиромашним девојкама без мираза.“ Ово звучи прилично једностррано, као последица ратних прилика, односно стицај околности.

На терену сам нашао и казиваче који су се старали да узорке ове појаве потпуније објасне: као императив, и то не само у прошлости, да се на пљоопривредно имање доведе зрела особа — „Остарија жена, бољи радник!“ — пре но што један члан домаћинства, млад мушкарац, оде у печалбу или војску. Што се тиче војне обавезе, младићи из јужне Србије су је извршавали тек од 1878, тј. после ослобођења ових крајева од Турака.

У стручној литератури и, још више, у белетристичи појава женског сениората се објашњава као наслеђе из времена турске владавине. Званична статистика не бележи податке о женском сениорату, односн мушким минорату у браку. Да би се појава потпуније иститала, било је неопходно обезбедити прецизне податке о њеној фреквенцији и динамици. Ово је пак изисквало стрпљиво исписивање података из матичних књига. Тако смо данас у прилици да

анализирамо материјал за 6.265 бракова склопљених у девет насеља (8 села и град Пирот) у току последњих сто година. Чинило ми се, наиме, да ако испитивања покажу релативну масовност појаве током једног века, женски сениорат не би био преостатак већ и: а) стара, друштвено-економски снажно мотивисана појава с огромном улогом родитеља у склапању брака, б) појава која је некад знатно утицала, а и сада треба да има одређено дејство на обликовање брачног живота, па самим тим, бар делимично, и породичних обичаја, и в) сениорат би могао да буде један од чинилаца који у одређеним друштвено-економским условима доводи или до приноси подели задруге, традиционално распрострањене на овом терену.

Испитивањем је било обухваћено пет приградских села, из тзв. прве зоне дневне покретљивости, захваћених интензивним процесом урбанизације (Гњилан, Бериловац, Польска Ржана, Градашница, Барје Чифлик); два села, удаљена од Пирота 16—18 км и знатно мање урбанизована (Височка Ржана, Осмаково); село Завој, до 1962. знатно удаљено од града, а после плављења села, услед пуцања бране, у целини пресељено на приградски терен (Завој); најзад, општински центар — Пирот.

Претежну већину у тим насељима чини српско становништво. Незнатај је проценат ромског живља које се у селима јавља у XIX и првим деценијама XX века. Ту су и представници бугарске народности, који се у последњих десет година у већој мери досељавају из шопских села.

Што се тиче структуре прихода, превагу у приградским селима имају мешовита домаћинства. Већина сељака је посао добијала у радним организацијама које су најближе ситуиране уз њихова села, многи и као замену за део експроприсаног сеоског атара за потребе фабрике или предузећа у развоју. Неки од тих „полутана“ раде и данас у традиционалним занимањима: сеоске ћурчије у којарској индустрији, качари, бачвари у столарским погонима, сеоски кројачи у индустрији конфекције „Први мај“, једној од највећих у Србији. Као и у близини других градова, не само у нашој земљи, ови радници-сељаци се настањују на периферији сеоског атара, ближе путу, док им породица, од које тек што су се оделили, станује у старом делу села.

У току теренских испитивања 1976—1980. опширио сам интервјуисао 19 лица који припадају двема највећим категоријама — староседеоцима (10) и досељеницима (9). Од десет староседелаца, 5 је било у годинама 66—82 (четири мушкарца, од којих тројица земљорадника и 1 запослен, 1 жена); тројица мушкараца старих 40—46 година, сви запослени; 2. особе, обе старе 28 година (запослени мушкарац и жена домаћица). Од 9 досељеника, било је 5 Срба, 2 Рома и 2 Бугарина. Од петоро досељених Срба из планинских села (Топли До, Завој, Вава, Добри До), нико није био запослен, и то двојица мушкараца (73 и 52 г.) и три жене (53, 51 и 34 г.). Од двојице Рома, млађи (49) је радио у граду, док старији (69) није био запослен. Обојица Бугара су били запослени (68 и 37 г.). Свега је, дакле, међу

казивачима-досељеницима било 5 мушкараца и 4 жене, у старосним категоријама 68—73, 51—53 и 34—37 година.

У овом раду сам се трудио да феномен женског брачног сениората посматрам у контексту неких елемената структуре, организације живота и неких елемената породичних обичаја повезаних са том појавом. Настојао сам да одговорим на три важна питања: прво, да ли и у ком степену постоји међузависност између временом све мањег броја бракова са женским сениоратом и слабљења родитељског ауторитета, посебно улоге у склапању брака; друго, чиме се одликовао положај снахе у задрузи, посебно оне старије удате за мужа-печалбара; и, треће, постоје ли било какви рефлекси снаха-чества — неписаног права свекра на везу са снахом? Грађу разматрам и три главна поглавља у којима су обухваћени: најстарији подаци, они из међуратног периода и најновије чињенице.

1.

„Сирома' чо'ек, 'леб нема да једе
Два пшета 'рани, две жене води
Болови има, с краве газдине работи
Узбрдо се укочија, а низбрдо гура и рове?“
(Питалица из пиротског краја. Печалбар)

Како појаву женског брачног сениората разматрам с посебним освртом на пределе јужне и југоисточне Србије, дужан сам да подсетим на неке историјске чињенице из прошлости тих крајева, а које могу допринети разумевању ове појаве. Дакле, у питању су области које су знатно касније, крајем 1877, ослобођене од турског јарма и припојене централним деловима Србије. Чињеница да је женски сениорат знатно мање заступљен или га уопште нима у централној Србији упућује на помисао да ова, јужносрбијанска (и македонска) појава има одређене везе с оријенталном традицијом. Осим тога, турски чивчијски систем повољно је утицао на стварање и одржавање задруга у селима, али и на јачање миграционих процеса (најпре, сезонских — печалбарских одлазака који су постепено прерастали у стална настањивања на раније ослобођеној територији). Деценијама је с југа Србије струјала сезонска емиграција према централним српским и влашким и румелијским румунским областима, често и преко тајних прелаза. Печалбарска кретања са ових, претежно планинских терена, постала су стална појава која с умањеним интензитетом траје до наших дана. Најстарији извори о сезонским печалбарским миграцијама из пиротског краја говоре да је у њима годишње учествовало 7.000—8.000 мушкараца старих између 18 и 50 година, и то за одлазак у иностранство, док су у унутрашња печалбарска кретања укључивани и дечаци од 12 до 15 година као помоћна радна снага у грађевинарству (на изради ћерамида — „ћиримције“) и грнчарству (на припреми глине). Подаци које помињем говоре о снажном ауторитету породичног старешине и улози родитеља у склапању брака — „строго принудни бракови“.

Претпоставка по којој је појава женског сениората преостатак наслеђене друштвене формације од пре ослобођења ових крајева као да налази своју потврду у матичним књигама из 1878. и неколико наредних година. Тако, на пример, подаци за приградску општину Гњилан, која је, у то време, обухватала и три оближња села, као и сам Пирот, показују незнатац проценат бракова у којима би био заступљен сениорат — у 44 од 632 склопљена брака, односно у једва 7%; случајева (године партнера 17:23, 18:24, 19:26). Као да је ослобођење представљало и нагли заокрет, корениту промену става с обзиром на брачни узраст и најављивало коначно напуштање женског брачног сениората. Али већ од краја прошлог века, посебно у његовој последњој деценији, појава женског сениората све више јача, чак је петоструко снажнија у односу на претходни период, а троструко бројнија у приградским селима него у самом граду (у општини Гњилан у 64 од 174 склопљена брака, тј. увише од 36%; у Пироту у 93 од 704 брака, односно у више од 13%, па и у томе ограничена на земљорадничко становништво града). У исто време у граду превагу имају „чаршијски“ (занатлијски, трговачки и чиновнички) бракови, у којима је женик по годинама знатно старији од невесте (29:19), јер се, по правилу, женио тек пошто се стручно и материјално осамостали.

Као доказ да су се и у тој даљој прошлости млади супротстављали родитељској вољи у избору партнера, могу се навести много-бројни примери „отмице“. Најстарији казивачи помињу разне узроке ове појаве. Један од уверљивих је одбијање родитеља да кћер дају за сиромашног сељака — чивчију. Брачног партнера су тражили из имућнијих кућа. Отмице је било нешто више у сиромашним планинским селима него у нешто богатијим приградским селима.

Код склапања брака пазило се да младожења и невеста нису у роду, све до седмог колена. О томе је водио рачуна свештеник, сеоска заједница и, највише, родбина. Непоштовање овог обичаја повлачило је за собом оштре санкције од стране села као заједнице: „Ће се збира село, утепају га к'о миша!“. Избор невесте вршили су родитељи преко „навација“. У „прошевину“ су одлазили само мушкарици. Следећи обавезни елемент била је веридба — „огледи“. Уочи свадбе младожењени родитељи су будућу снаху изводили у куповину — „купување“. На свадби су благосиљали маденце: „Да останеје, да обелеје, к'о Стара Планина!“ Свекрва је снаху уводила у домаћи култ. Првога дана свадбе невестини родитељи нису учествовали на гозби. Другог дана, ујутро, одређено лице их је позивало на част — „големо госје“ и слактом или обичном ракијом обавештавало о кћеркиној врлинини. Неколико дана касније, у недељу, младожењини родитељи су узвраћали посету. Брак је био црквени, а претходили су му „огласи“ после недељних богослужења. Време склапања брака су биле месеџе, а ујесен само до почетка божићног поста.

О ауторитету мужа и положају жене В. М. Николић је овако писао: „Као што смо видели, бракови се нису склапали из узајамне љубави младенаца, него по вољи и потреби старијих. Укратко: бракови су били строго принудни, а с погледом на младенце опет добровољни. Они су то и изјављивали на венчању. Сви су ти бракови били срећни и брачници су проводили свој век у највећој љубави и

узајамном поштовању. Брачно неверство је било врло ретко. Муж је био строг старешина своје жене. Он ју је волео, а жена се „безмерно срамувала на свог мужа“ (Стари Пирот. Етнолошке белешке из прошлости града, Пирот 1974, с. 53). Иако нешто идеализован, по много чему индикативан опис. Положај снахе је био још тежи. Задружни старешина је имао својеврстан начин да провери снахину марљивост и њено поштење. У ћошак собе, коју је млада иначе морала да спрема, старешина би једнога дана бацјо дукат. Само проналађење златника представљало је потврду младине вредноће, а његово педавање старешини доказ њеног поштења. То што је тај нађени дукат снаха, по правилу, добијала на поклон ни у чему не мења слику о њеном стварном положају.

Једна од карактеристичних црта у породичном животу, а која се на овај или онај начин испољава у овим крајевима током последњих сто година и на одређен начин указује на узајамне односе, односи се на патронимику, односно на недостатак сталног презимена. Овде је представник сваке генерације презиме добијао према очевом имену: син Петра Јовановића није био исто тако Јовановић, већ Петровић. У задружним породицама где је деда био старешина било је понекад изузетка од овог правила. Деда је, с обзиром на печалбарски боравак сина ван куће, унука-првака водио први пут у школу. Ту би дете записали понекад, на пример, Душан на Михајла, према дедином имену. То би могао да буде и далеки рефлекс снохачења, санкционисање стварног стања, где су понекад и отац и син били браћа по оцу, а овако су носили и једно презиме.

По мишљењу најстаријих казивача, узор коме се тежило и који је доминирао била је задруга у којој се ожењени синови нису делили од оца и браће. За ове казиваче задржавање уз родитеље само једног детета (најмлађег сина или кћери) нови је обичај.

2.

У међуратном периоду проценат бракова са женским сениоратом у приградским селима нити знатније расте нити се смањује у поређењу с претходним раздобљем, што би се могло очекивати. Женски сениорат у приградским селима заступљен је у 110 од 295 склопљених бракова, или у 37%, док је граду у 227 од 1.261, односно у 18% бракова. У удаљеним планинским селима проценат се пење на 43% (у 193 од 464), да у годинама 1927—1935 у селу Височака Ржана достигне врјунац од 60%.

После сваког од ратова (1877, 1912—1913, 1914—1918, 1941—1944) могло се очекивати да појава женског сениората ојача или пак ослаби, зависно од људских жртава у овим крајевима и степена поремећености бројне равнотеже вршићака различитог пола. Међутим, појава коју проучавамо није се знатније испољавала у годинама после првог светског рата, већ у време велике економске кризе, која је морала посебно погодити ове традиционално печалбарске крајеве. У часу када су се животни услови знатно погоршали, најсиромашнија села су активирала традиционално решење из прошлости, коме је сврха да побољша економску ситуацију у породици.

Као што је поменуто, наши подаци за Пирот, од 1878. до 1944. указују да су у граду у коме је живело и доста земљорадника упоредо постојале две врсте бракова: занатлијско-раднички, који би се још могао назвати и „чаршијским“, са изразитим женским миноратом, и земљораднички брак, са знатнијим процентом женског сениората. Ово као да упућује на то да је за све то време право на партнерику знатно млађу од себе имао не сезонски мигрант-печалабар, већ мушкарац који је био стално запослен, најчешће у ванпольопривредним делатностима.

Приградска села околине Пирота, кад је у питању интензитет појаве женског сениората у међуратном периоду, представљала су прелазну зону од планинских насеља ка граду. Уосталом, и тада су се у приградска села, често и са читавим породицама, досељавали људи из удаљених планинских насеља овог региона, али најимућнији („Помоћан човек може да се сели!“). Девојке из тих села су се веома радо удавале за момке из приградских села. У томе су успевале пртеžно оне из богатијих кућа. И њихови вршњаци су настојали да их запазе јединице с миразом — „масацике“ из приградских села. Готово да и није било случајева да се момак из приградског села призети у планинском насељу, чак и када је у питању био изузетно велики мираз, јер, како кажу казивачи, тамо се лошије живело, више радило (око стоке), слабо јело (качамак, проја). На неколико места сам чуо како су планинци имали обичај да, пролазећи кроз доња села на вашар или пијацу, многима причају шта су све спремни да дају ћерки у мираз. У писаним изворима помиње се врста накнаде — „дремнита“, коју је младожења требало да плати невестиној мајци за непроспавање ноћи док је чувала ћерку.

У овом раздобљу родбинске везе као препрека рачунале су се до четвртог појаса. Казивачи нису помињали санкције за прекршитеља, већ само то да је свештеник водио рачуна да се тај пропис не прекрши.

И у планинским и у приградским селима задруге су се још сматрале „обичним фамилијама“. У селима најближим граду (Польска Ржана, Барје Чифлик, Гњилан) готово једну четвртину домаћинстава чиниле су задруге од 15 до 20 чланова. У Польској Ржани, од 130 домаћинстава, било је 30 задруга. Овде треба истаћи да је задружним животом живела готово половина свет становништва села. Просечна породица бројала је 6 чланова. У Гњилану је неки М. Ђ. живео у задрузи са својих пет ожењених синова, а исто толико синова држао је уза се и Н. К. из Польске Ржане. Важно је додати да је проценат задруга према броју домаћинства веома сличан проценту заступљености женског сениората у односу на укупан број склопљених бракова.

И у међуратном периоду велики број сеоских домаћинстава пиротске околине издржавао се комбиновањем различитих извора прихода. Уз земљорадњу (радило се и „под ћесим“), гајиле су се овце, одлазило у печалбу. Организација живота није се битније разликовао од модела задружног живота у другим нашим крајевима. Једног или више ожењених синова отац је у пролеће слao у печалбу. Ујесен су се синови враћали са уштедом и, још прве вечери (што не

пропушта да нагласи ниједан од казивача), у целости је предавали оцу. Родитељи, а пре свега отац, сматрали су својом обавезом, с обзиром на све више деце у породици, да увећавају земљишни посед како би имали макар по „габар“ за свако дете. Примера ради: једна од задружних породица у приградском селу повећала је, у току петнаест година, своје имање од 1,5 на 8 ха, а непосредно пре деобе имала је још 100 оваца, 2 краве, 2 вола, 1 коња итд.

У задрузи је владала подела рада и обавеза. У мушки послове се убрајало: орађе, косидба, напасање стоке. Старешина је обично остајао у кући и хранио стоку у стаји. Заједнички су мушкарци и жене радили у винограду и на гајењу дувана. Жене су радиле све остало на њиви и пољу (дешавало се, истина ретко, да жена оре, али не и да коси), као и све кућне послове. Старешина је вршио дневну поделу рада. У овом, међуратном периоду, било је случајева да отац казни сина удаљавањем из задруге. Осим тога, могао је да га лиши свега, или да му додели 20—50 ари земље и даде једну собу на којој је син, затим, правио посебан улаз. Поменућу и ово: кад се 1940. у Польској Ржани делила задруга К., синови су чекали да се отац први изјасни речима: „Себи узимам ту и ту њиву, тај виноград, а од стоке себи остављам...“

3.

После другог светског рата, аграрне реформе и других промена примећује се током година смањење процента женског сениората у приградским селима. Све до интензивнијег развоја индустрије у Пироту (половином шездесетих година) тај проценат се колебао између 19—24% свих склопљених бракова. Једино у Грађаници, мада је и то приградско село, од 1957. до 1979. проценат је изузетно низак — свега 13%. Оно што је занимљивије то је подatak да се женски сениорат у Грађаници ограничава на бракове досељеника из планинског села Завој, чије становништво се 1962. године готово у целости преселило у грађанички атар.

У првом послератном периоду појаве женског сениората у планинским селима су и даље веома честе. Крајем педесетих и у првој половини шездесетих година забележене су у готово половини склопљених бракова. Села Височака Ржана и Осмаково као да су доживљавала други у овом веку врхунац бракова у којима је невеста старија од младожеље. Ово враћање на традицију потврђује нам да је у штитању стара и распострањена појава, један од проверених начина за побољшање имовног стања. Последњих година појава женског сениората у планинским селима све више слаби (око 13%), а потом и нестаје, јер нема ни нових бракова услед депопулације.

У приградским селима од 1978. до 1980. женски сениорат се, баш као и у Пироту, одржава на нивоу од око 10% (у 4 од 44, односно у 54 од 546 склопљених бракова). Ова појава је регистрована пре свега у оним браковима у којима су оба или један од супружника искључиво земљорадници (таквих лица у граду и приградским селима све је мање!), тамо где су оба или један партнер разведени или, уопште,

другобрачници, најзад, где једно од партнера (чешће је то невеста!) не само мења статус већ и аванзује (на пример, из планинског села се удаје за момка у приградском селу). У многим од ових случајева још увек значајну улогу имају посредници — „навације“.

У Пироту и данас превагу има „чаршијски модел“ брака, који се постепено преноси и на приградска села. Осим тога, последњих година нешто више у граду и знатно мање у приградским селима почиње да се шири нови модел брачног узраста, карактеристичан за неке друге крајеве Србије. То је брак пунолетног мушкарца са малодобном девојком. Засада није у питању нека значајнија бројка (од 1979. до 1980. малолетне невесте у 20 од 546 склопљених бракова, што чини око 3,6%), али таквих бракова у последњих сто година углавном није било у овим крајевима.

Током испитивања забележио сам у два приградска села случајеве склапања брака између брата и сестре од стрица — „ћићеви“, „ф'зли“ и то у имућнијим породицама („Да им се не смањује иметак“). Данас се брачни партнер тражи и налази и ван локалне зоне, што може да има одређени утицај на смањење процента женског сениората. У последњој деценији веома су бројни српско-бугарски мешовити бракови (и у овој категорији има случајева женског сениората), али се веома ретко склапају бракови с представницима ромске етничке групе. Досељене породице у приградска села већ више од две деценије доводе својим момцима девојке из планинских села која су напустили.

Упркос измењеном радном ритму, што је у вези са општим запошљавањем у приградским селима, задржава се земљорадничка традиција склапања бракова гоотово искључиво у касну јесен и за време месојеђа. Тек половином седамдесетих година запажа се постепени узмак ове традиције. Нисам успео да одгонетнем узроке још увек веома ретког, спорадичног, коришћења државних празника (29. и 30. новембра, 1. и 2. јануара, често комбинованих с викендима) за приређивање свадби, мада су те светковине у традиционално време склапања бракова. Можда се свадбе у приградским селима у то време избегавају зато што у те дане и иначе сви светкују, а неки чланови сеоске заједнице или путују или примају госте, те свадба нити би била довољно посећена нити таква да се памти.

Данас на разговор — „прошевину“ иду оба момкова родитеља. Па ипак, овоме претходи младожењина изјава дата невестиним родитељима. Изгубило се „купување“, свекрово куповање гардеробе за снаху, уочи свадбе. Сада невеста прелази у младожењину кућу онога дана када се склопи уговор између родитеља, а не као некада на дан свадбе. Све време до свадбе она станује с младожењом и тек се у суботу пре венчања враћа у своју кућу, где јој долазе другарице на „венац“. „Свадба“ и други дан — „велико госје“ кад је долазила невестина породица, што се донедавно славило два дана (недеља и понедељак), спојени су сада у једну гозбу којој присуствују сви сватови. Можда су овај младин прелазак пре венчања у младожењину кућу и позивање невестиних родитеља већ на недељни ручак и најбитније промене у начину склапања брака у последње време, посебно у мешовитим домаћинствима. После ослобођења углавном представници

младе генерације склапају искључиво грађански брак, без црквених обреда.

И данас становници приградских села у околини Пирота веома живо и с много детаља причају о традиционалној задрузи, нарочито о њиховим деобама половином педесетих година. У готово сваком од приградских села сачувала се бар по једна задруга. У Пољској Ржани то је братинска задруга Б.К. Њен 75-годишњи старешина на челу је проширене, невелике, породице с хоризонталном структуром, у којој живе он, брат и синовац са својим женама и са двоје синовчеве деце. У међуратном периоду, све до 1940, кад се поделила, постојала је очинска задруга Кокоза. Тада су се тројица браће оделила, а најстарији Боривоје задржао је уза се најмлађег брата. Начин на који је заснована, чињеница да Боривоје није имао деце, као и податак да ни у једном од три брака у задрузи нема женског сениората, можда су допринели да се она одржи. На размере све већег уситњавања породице упућују подаци пописа становништва: до другог светског рата просечна породица у овим селима имала је скоро 6 чланова, шездесетих година једва 4 лица.

И по ослобођењу печалбари из планинских села одлазили су у удаљене градове, а и све чешће и у Пирот, где се индустрија развијала са извесним закашњењем. У тим селима задруга је све до шездесетих година била прилично распуштајен облик организације породичног живота. Трагове овога налазимо и код планинца досељених у приградска села или на периферију града (у насељу „Берам“ братинска задруга браће Бугара досељених из Височких Одоровата; у Градашници очинска задруга досељеника из Завоја, подељена 1979; у Гњилану очинска задруга досељеника из Ваве, подељена 1975, затим задруга досељеника из Топлог Дола и Завоја, подељена 1974, као и задруга досељеника из Топлог Дола, подељена 1970. године, итд.).

Данас преовладава модел проширене родбинске заједнице у којој с родитељима остаје да живи најмлађи ожењени син или удата ћерка са зетом. На облик и величину ове проширене породице несумњиво утиче данашње ограничено рађање. У породицама у којима смо имали представнике свих трију генерација супружника ситуација у погледу броја деце је изгледала овако: 4:2:1, или 5:3:2, па чак и 6:4:2 у корист најстаријег поколења. Сада се чак у неким приградским селима поставља питање оправданости постојања четвороразредне основне школе с незнатним бројем учесника (Бериловац 12 ћака). „Треће дете имају само они који већ умају две кћери!“ — истичну казивачи. Обавезну осмогодишњу школу сада завршавају и женска деца, а број жена из приградских села запослених у граду све је већи (у деценији 1961—1971. у селу Гњилан у брак није ступила ниједна „домаћица“, све удаваче имале су неко друго занимање).

Извори прихода свих задружних и проширених породица у приградским селима, које смо проматрали, били су комбиновани. Домаћинства су се издржавала од пољопривреде и рада у индустрији, у чему су ове две гране отприлике једнако учествовале, знатно мање од сезонског рада у земљи, док је најмањи готово занемарљив био приход од рада у иностранству (спорадични случајеви). Узроци за ово последње можда би се могли тражити у мање-више једновре-

меној појави (половина шездесетих година) двеју могућности: запослења у Пироту или пут у иностранство, Печалбари по традицији, добри зналици трагања „тробухом за кружком“ и укуса „хлеба са седам кора“, изабрали су оно прво. Једна од веома важних карика у целокупном процесу промена у домаћинству и породици јесте запостављање сточарства, у ствари овчарства, којим су се бавили и становници приградских села (непосредно пред други светски рат село Барје Чифлик имало је 4.000, а данас само 200 оваца). Кад се једном остане без стоке онда се под морање тражи посао на другој страни; ако се пак посао нађе у најближем граду, онда је напасање већег стада компликован посао итд.

И у првим годинама по ослобођењу земље ауторитет старешине, оца и мужа у породици био је на знатној висини. Задруге, проширене па чак и инокосне породице у односу на спољњи свет заступао је мушкарац. Двојица старијих синова у задрузи Спасића (село Градашница), која се поделила 1953, нису смели — како прича њихов најмлађи брат — ни у чему да се супротставе оцу. Сам он, казивач, био је изузетно послушан не само оцу већ и браћи. Али и у овом погледу шездесете године су биле преломне. Данас, како то лепо каже казивачица В. П. из Бериловца, „свако си дете заболо кантар за појас и сака да мери!“ Сведоци смо ерозије ауторитета старешине, оца и мужа у породици. Примера ради: синовац у задрузи, запослен у граду, не само што не дају новац у заједничку касу већ непрестано посуђује новац од стрица; син средњих година, у заједничком домаћинству са оцем, не само што се не консултује с оцем кад је у питању трошење новца већ се стално жали како не путује на годишњи одмор јер га проводи „код оца, на жетви“; старији ожењени син, земљорадник, захтева од оца да му препише једну њиву због сталних новчаних и других пошиљки млађем брату што студира у Београду; жена опомиње мужа што се превише ангажује у друштвеном раду и тако запоставља домаћинство. Колики је то корак од описане Николићеве прекомерне смерноти супруге, или положаја жене и деце у време пред други светски рат и у првим послератним годинама!

Разводи, упркос овако суштинским променама у браку и породици, и даље су ретка појава. И бракови са женским, као и они са мушким сениоратом разилазе се у истом, незнатном степену. Узроци развода су, судећи по подацима које сам прикупио, у различитом социјалном, материјалном или националном пореклу партнера (чиновник-земљорадница, приградско село-планинско насеље, Србин-Бугарка).

*

На основу изложеног, склон сам да верујем да је у питању по времену снажење, у економски кризним (друштвеним или породичним) ситуацијама, појаве наслеђене пре ослобођења од Турака 1877, у чијим елементима је препознатљива родитељска воља и принуда.

Мислим такође да сам успео да укажем на дубоку укорењеност појава женског сениоритета у овим крајевима, њену узрочну повезаност с печалбарством, кохезионо или атхезионо дејство на породицу и, слично задрузи, тенденцију обнављања у новим условима. На примеру Пирота у току сто година и приградских села у послератном периоду видимо да се модел брака са женским сениоритетом губи с појавом сталног запошљавања ван пољопривреде.

Полазећи у својим разматрањима од најзначајнијих историјских прокретница у последњих сто година, које собом доносе и друштвено-економски преобрежај, констатујемо да очекиване етнолошке промене (у овом случају у делу брачних односа) наступају са знатним закашњењем, од деценију чак и деценију и по. То нам наговештава да је етнолошка периодизација нешто друкчија од оне историјске по догађајима, мада се на њу надовезује. Осим тога, наш пример показује да извесне етнолошке појаве (овде је то женски сениорат), чији се настанак доводи у непосредну везу с одређеним друштвено-економским поретком, могу да се јаве па чак и досегну свој столетни врхунац у битно измененим условима.

Dušan Drljača

Starszeństwo (Seniorat) małżonki w rodzinie wiejskiej migrantów sezonowych w ostatnich stu latach

Przy побieżnym nawet ankietowaniu w okolicach Pirotu (płd. Serbia) badacz się dowiaduje, że są i dziś rodziny w których przedstawiciele trzech pokoleń żyją w małżeństwach w których małżonka góruje wiekiem. W literaturze, węcej beletryystycznej niż w opracowaniach naukowych, zjawisko „senioratu małżonki” tłumaczone jest jako pozostałość tureckiego panowania. W niniejszym opracowaniu został omówiony fenomen żeńskiego starszeństwa w małżeństwie w kontekście niektórych zagadnień struktury, organizacji życia oraz poszczególnych elementów obrzędowości rodzinnej związanych z tym zjawiskiem. Występowanie zjawiska starszej małżonki, różna w poszczególnych okresach czasu, uzależniona jest od miejsca zamieszkiwania małżonków (miasto, podmiejskie wsie, oddalone osiedla górskie) i wachodzi od 13–43% ogółu zawartych związków.

Na podstawie szczegółowo zebranych materiałów, dotyczących 6.265 małżeństw, analizowanych w trzech najważniejszych czasokresach od wyzwolenia Pirotu (1877 r.), stwierdzono parokrotnie nasilenie zjawiska w kryzysowych sytuacjach ekonomicznych (ogólnospołecznych lub rodzinnych), zjawiska odziedziczonego z poprzednich formacji rozwojowych w którym widoczne są elementy rodzicielskiej woli i przymusu. Starano się pokazać jak głęboko zakorzenione zjawisko żeńskiego senioratu, połączone albo wywodzące się z sezonowej emigracji zrobkowej, może cementować alii rozkładać dużą rodzinę, a podobnie jak zadruga wykazywać tendencje nawrotu. Na przykładzie miasta Pirot w przeciągu ostatnich stu lat oraz podmiejskich wsi w powojennym okresie widać, że model małżeństwa o żeńskim senioracie zanika z uzyskaniem stałej pracy zarobkowej.

Wychodząc w swoich rozważaniach od najbardziej istotnych wydarzeń w ostatnim stuleciu, których następstwem były zasadnicze przemiany społeczno-polityczne, dochodzimy do wniosku, że przewidywane zmiany etnograficzne (w tym wypadku w części stosunków małżenskich) występują z zasadniczym opóźnieniem, nieraz o 10–15 lat. Widocznie, periodyzacja etnologiczna różni się nieco od historycznej choć łączy się z nią. Omówiony seniorat pokazuje, że pewne zjawiska etnograficzne, których powstanie łączy się bezpośrednio z określonym ustrojem społeczno-ekonomicznym, mogą istnieć i nawet osiągnąć własny szczyt stuletni w zgodzie odmiennych warunkach.

Đušan Drlića

Women's Seniority in Migrant-Workers' Families in the Pirot Area in the Last Hundred Years

Even a superficial study of the Pirot area will give data about families in which married representatives of three generations live together and where the wife is senior to the husband. The professional literature and especially the belletristic literature explain the „women's seniority” as a heritage dating to the days of Turkish rule in these regions.

The article tries to elucidate the phenomenon of „women's seniority” in the context of structure, organization and customs of a family. The phenomenon of a senior wife — different in different times — depended on the fact whether spouses were urban citizens, or originated from suburban areas, or from distant mountainous areas. It ranges from 13 to 43 per cent of all marriages.

On the basis of the study of 6,265 marriages which took place in the three most important periods following the liberation of Pirot (1877), the author concluded that it represented a temporary need for strengthening the family in economically critical social or family situations; it was a phenomenon inherited from the pre-liberation period in which many elements of parental demand and enforcement existed. The author pointed out the fact that this phenomenon of the women's seniority was deeply rooted in this region, that it was casual with migrant-workers' occurrences, that it had a coherent and adherent effect on the family, and that it showed a tendency toward a revival in new conditions. The example of the Pirot area in the last hundred years showed that women's seniority is vanishing together with a constant employment of the population outside agriculture.

Taking into account the most important turning points in history of this area over the last hundred years, which conditioned a new socio-economic transformation, the author pointed out the fact that expected ethnologic changes (marriage-relations in this case) appeared with a significant delay which varied between a decade and a decade and a half. With women's seniority it was shown that some ethnologic phenomena — whose occurrence depended on a determined socio-economic system — can appear and even reach their decade peak in very changed conditions.

Добрила БРАТИЋ

ГЕНЕРАЦИЈСКА ПОЛАРИЗАЦИЈА У ОБРЕДИМА

Настојање етнологије у Србији да прати савремене промјене на селу, условљене наглом урбанизацијом и индустријализацијом, суочено је са бројним тешкоћама. Етнолошко проучавање садашњости још је у великој мјери оптерећено насиљем традиционалне етнологије, усмјерене на тражење старог и егзотичног. Таква опредељења поједињих истраживача могу умногоме допринијети искривљавању слике о савременим приликама на терену. Овим радом желим указати на једну од многих грешака у које се лако упада ако се теоријско-методолошки принципи пријмерени истраживању једне релативно хомогене средине прошлог и почетком овог вијека преносе на истраживање данашњег вишеструко раслојеног села.

У нашој етнолошкој литератури већ је указано на то да становници данашњег села нису подједнако репрезентативни као носиоци традицијске културе.¹ Подаци путем усмених извора добијени на терену састоје се од неколико слојева који се темеље на проживљеном, виђеном и чувеном.² Раздвајање тих слојева у основи значи временско лоцирање одређене појаве.

Овом приликом задржаћемо се на оним аспектима теренског рада који за циљ има посматрање културних садржаја који као постојећа пракса егзистирају на терену у вријеме вршења истраживања, без улажеља у реконструкцију дате појаве у прошлости. У складу са тим захтјевом, који за циљ поставља посматрање појава у синхроном смислу, основно разграничавање података добијених од испитника креће се на граници између оног што живи у сјећању и оног што представља дио живе праксе на терену.

С обзиром на постављени циљ, оvdje ћемо говорити о једном аспекту у прилазу савременим истраживањима духовне културе на селу који се базира на посматрању и утврђивању партиципације различитих генерација (старосних група) у појединим облицима обредне праксе дате средине.

¹ З. Рајковић, *Обиљежја етнографске грађе и методе њезина теренског истраживања*, „Етнолошки преглед“ 12, Љубљана 1974, 131.

² Исто.

Рад се темељи на теренским искуствима стеченим прикупљањем материјала о промјенама у аграрним обредима новопазарског краја. Учешће различитих генерација биће овом приликом разматрано у оквирима породице, која је главни носилац испитиваних облика обредне праксе.

Учешће различитих генерација у појединим облицима обредног понашања веома је значајно за сваки теренски рад у данашњем вишеструко раслојеном селу. Првенствено слабљење међугенерацијске комуникације и јачање јаза и затворености међу различitim генерацијама у породици чини једну од битних карактеристика трансформисане сеоске породице.³ С друге стране, функционалне везе између сеоских средина и глобалног друштва омогућавају преношење знања, вриједности и облика понашања из једног друштвеног сектора у други, односно из урбаног у рурални сектор⁴, тако да породица више није средина у којој се стиче већина за живот неопходних знања. Млади данас све више стичу знања ван породице (школа, средства јавног информисања и сл.), те није тешко претпоставити да је то једна од важних линија којом се могу слиједити правци савремених промјена на селу. Напуштање традиционалних и прихватање нових облика обредног понашања у породици све боље можемо пратити као постепену смјену генерација. На тај начин, уколико се покаже као типично, активно учешће свих старосних група у породици у одређеном облику обредног понашања може бити значајан показатељ укоријењености датог обреда у своју средину и вријеме. С друге стране, генерацијска поларизација у поштовању одређених обредних канона по правилу је показатељ неприхватања и напуштања традиционалних облика понашања од стране млађих чланова породице. Ако као модел узмемо једну трогенерацијску породицу (муж, и жена, њихова дјеца и родитељи), онда је однос између средње и старије генерације, које су носиоци породичних обреда, прва релевантна релација у овој врсти посматрања. Друга је однос млађе генерације према обредима који се одржавају у породици. Млађа генерација, по правилу, није иницијатор нити носилац породичних обреда, већ у њима у већој или мањој мјери учествује, прихвата их активно или пасивно, или их потпуно одбације. Вјероватно ће се сви теренски истраживачи сложити са констатацијом да су све чешће сведоци дистанцирања млађих чланова породице од традиционалних образца понашања, које њихови старији укућани поштују. Из сопственог теренског искуства могу навести низ примјера, често и подругљивог односа младих према одређеним обредним канонима које поштују њихови родитељи, бабе и дједови. Свакако да ту може бити и пре-тјеривања и покушаја да се прикаже лажна слика о себи пред страном особом, што треба узети у обзир. Међутим, и поред тога такав став младих указује, у сваком случају, на тежњу да напусте облике понашања и мишљења које налазе у породици, без обзира колико у томе стварно успијевају.

³ Р. Фирст, *Трансформација сеоске породице, „Гледишта”*, децембар 1972, година XIII, Београд 1972, 1609—1611.

⁴ Исто, 1615—1616.

Дакле, генерацијску поларизацију можемо одредити као разилажење млађих и старијих генерација у поштовању обредних канона који се одржавају у породици. Без обзира да ли је ријеч о стварном напуштању и непоштовању одређених обреда код млађе генерације, или је њихово дистанцирање само декларативно у жељи да се покажу „савремни“, генерацијска поларизација је једнако вриједна пажње, јер у сваком случају показује сукоб различитих скватања и вриједности унутар породице.

Значај који на терену може имати овај аспект посматрања показаћу на примјерима из сопствене теренске праксе. Неоспорно је да што прецизније уочавање генерацијске поларизације у појединим облицима обредног понашања првенствено има значај у испитивању традиционалних обредних форми које су захваћене процесима наглих промјена. Издвојићемо неке примјере из аграрног комплекса обреда везане за поједине польске послове (орање, сијање, жетва, вршидба), који се налазе у процесу трансформације и нестајања, првенствено због увођења механизације у пољопривредну производњу. У обзир су узимане искључиво оне обредне форме које су у вријеме вршења теренских истраживања (1979. и 1980. године) констатоване као дио активне обредне праксе.

Обреди који у трансформисаном и редукованом облику живе и даље у новим условима механизоване производње и промијењених животних прилика уопште одржавају се активношћу најстаријих чланова породице. Ово се нарочито јасно види у генерацијском помажу између чланова породице који се брину око обнављања послова и чланова који иницирају и одржавају обреде везане за те послове. Навешћемо један примјер.

За први дан срања у новолазарским селима спрема се посебна погача, која се зове подбраздионица, или понегдје убрађаоница. До мајица је заједно са ручком доноси на њиву трактористи. Вјерује се да није добро за прво орање доносити на њиву куповни или обичан домаћи хљеб са квасцем. Понекад се подбраздионица не носи на њиву, уколико човјек који оре има времена да дође кући на ручак. Треба напоменути да у селу обично постоје два до три трактора, тако да орање више није посао који обавља домаћин, већ је то најчешћа нека друга особа посебно плаћена за то.

Јасно је да подбраздионица представља остатак раније опће-распрострањеног магијског обреда за плодност, који и даље живи, редукован и прилагођен новом начину обраде земље. Раније облике у којима је извођен лако је реконструисати на основу исказа испитника који су у њима у близој или даљој прошлости учествовали или су о њима слушали. Ова веома редукована форма у којој се даје одржава среће се у већини породица у испитиваним селима. На основу тога лако је закључити да, без обзира на измијењен начин обраде земље и услова живота уопште, потреба за одржавањем овог магијског обреда још постоји, те он у редукованим и новим условима прилагођеном облику и даље живи. Међутим, ако погледамо генерацијску припадност носиоца посматраног обреда, добићемо нешто другачију слику. Видјећемо да брига око припремања подбраздионице пада искључиво на старије чланове породице, без обзира на то

што је средња генерација преузела бригу око вођења осталих послова везаних за прво орање (набављање трактора, спремање ручка). Тако у највећем броју породица старија жена у кући пеће подбраздионицу или надгледа млађу особу која је задужена за припремање ручка тога дана. „Млади више не маре за то, али ја сам тако навикла“ — рекла ми је старија жена која се још брине у својој породици око пећења подбраздионице. Дакле, може се рећи да старија генерација углавном иницира и одржава обред припремања посебног хљеба за прво орање, док припадници средње генерације поштују и одржавају обред на инсистирање старијих. Млађи људи (испод тридесет година) имају изразито негативан и подсмешљив став према спремању посебног хљеба за плодност. Најчешће су га у разговору охарактерисали ријечима „балске приче“, „глупости“ и слично.

Генерацијска поларизација у поштовању ових обреда види се и у примјерима где механизација још није онемогућила извођење традиционалних обреда, као што је случај са сијањем, које се у овим крајевима још обавља на традиционалан начин, разбацивање сјемена из рuke.

У неким породицама још се поштује стари магијски обред везан за полазак на сијање. Прије поласка на сијање домаћин који обавља овај посао везује за торбу са сјеменом мало црвеног конца и парче олова. И овај обред може се констатовати као жива обредна пракса у вријеме вршења истраживања, али са истим генерацијским помаком између вршилаца посла и вршилаца обреда. У неким породицама још се ставља конац и олово на торбу са сјеменом, али о томе најчешће брине нека старија особа из куће, без обзира на то што су посао преузели млађи чланови породице. Веома је изразит примјер из новопазарског села Постење, где ми је старији информатор (79 година) причao о свом сукобу са сином, који није прихватио да носи конац и олово на сијање, те је забранио оцу да убудуће „качи те глупости“. Тиме је ова породица практично престала са извођењем овог обреда.

У прилог претпоставци да се у овим случајевима не ради само о формалној поларизацији, где се млађе генерације изјашњавају као незаинтересоване за обреде, али их прихватају касније, кад постану лично ангажоване и заинтересоване, говоре двије чињенице:

1. Описани савремени пресек датих обреда само је редукована варијанта традиционалних обредних форми везаних за орање и сијање. То значи да структура савремених обреда није трансформацијом прилагођена новонасталим условима.

2. Тенденција да те обреде напусти средња генерација (која је преузела послове), што је довело до потпуног губљења датих обредних форми у појединим од испитиваних породица у вријеме вршења теренских истраживања.

Разлоге за вјероватно потпуно нестајање ових, као и других аграрних обреда везаних за пољске радове, треба тражити првенствено у промјени ставова и вриједности код сеоске омладине, који су узроковани ширим друштвеним промјенама. То што је ријеч о аграрним обредима има у том погледу нарочит значај. У првом реду опће је познато настојање данашње сеоске омладине у Југославији да про-

мијени свој друштвени положај.⁵ „Пољопривредно занимање, а нарочито на сељачком посједу, несумњиво се налази на дну љествице цијењених занимања у општесруштвеним размјерима. Оно не осигурава паритет дохотка, обавља се претежно тешким физичким радом, а доминира у срединама које су по мноштву обиљежја друштвено, културно и технички инфериорне. Сам израз „сељак“ стотећима је имао пежоративан призивак...“⁶

Дакле, генерацијска поларизација у поштовању аграрних обреда произилази из промјене мотива и циљева сеоске омладине, који своју будућност више не виде у уским оквирима породичног имања. Њима се пружа могућност школовања и запослења и тиме промјене друштвеног положаја. С друге стране, старија генерација има различите оријентације. У првом реду у овим старосним структурама породично имање остало је и даље основни извор материјалне егзистенције. Старији људи немају могућности да промијене свој друштвени положај, и њихови интереси остају у оквирима породице. Поред тога, њихова могућност адаптације на брзе савремене промјене много је мања него код млађих људи, што погодује јачању потребе за одржавањем традиционалних облика понашања код ових генерацијских структура у породици.

Дакле, постојање различитих циљева и мотива унутар различитих генерацијских група у породици основни је узрок генерацијске поларизације и постепеног губљења ових обреда. Незаинтересованост млађих људи за рад на породичном имању и тежња за промјеном друштвеног положаја основни је узрок напуштања традиционалних обредних форми везаних за те послове.

Међутим, генерацијска поларизација не мора увијек бити показатељ губљења обреда. Утврђивањем њених узрока, који произилазе из различитих потреба код различитих генерацијских група у породици, предуслов је сваког даљег истраживања у овом правцу. Дистанцирање од традиционалних форми обредног понашања у породици може бити израз потребе за напуштањем датих обреда, с једне стране, али и тежња за прикривањем свога учешћа у обредима, с друге стране. Исто тако, увијек се може поставити питање промјене ставова код млађих људи, узроковано преузимањем обредних улога у породици. Немогућност да се у овом тренутку тај процес потпуније сагледа и да се открију различите могућности које он пружа у уочавању савремених промјена на селу, — проистиче из непостојања адекватних података који би омогућили да се дијахроно посматра генерацијска поларизација, која је вјероватно јачала са раслојавањем села и све већим утицајем града. Досадашњи описи различитих обреда код нас не садрже податке који би указивали на генерацијску поларизацију и на основу којих би било могуће утврдити у којој мјери осјећање личне важности и одговорности, узроковано преузимањем обредних улога, погодује одржавању традиционалних форми обредног понашања у породици.

⁵ С. Шувар, *Између засека и мегаполиса*, Загреб 1973, 80.

⁶ Исто, 81.

Постојање генерацијских разлика у поштовању обреда је чињеница која заслужује пажњу истраживача, било да је ријеч о стварном напуштању облика обредног понашања, било да је у питању потреба за прикривањем учешћа у обредима, или покушај младих да напусте традиционалне форме понашања, који траје до тренутка преузимања обредних улога. Слободно се може рећи да је постојање генерацијске поларизације увијек јасан показатељ сукобљавања различитих схватања и вриједности у породици, што је, коначно, основа и предуслов сваке промјене.

Dobrila Bratić

**Polaryzacja pokoleń biorących udział w obrzędach
(Streszczenie)**

W pracy sprecyzowano pojęcie polaryzacji pokoleń w poszanowaniu i przestrzeganiu obrzędów i podkreślono znaczenie, które to zjawisko ma w badaniach etnologicznych współczesnych przemian na wsi. Praca opiera się na terenowych doświadczeniach nabytych zbieraniem materiałów o zmianach w obrzędach rolniczych z okolicy Nowego Pazaru, w których stwierdzono istnienie i przyczyny polaryzacji pokoleń oraz uwypuklono jej znaczenie w terenowych badaniach w dzisiejszej bardzo rozwarstwionej wsi.

Dobrila Bratić

Generation Polarization of Rituals

The article deals with generation polarization of rituals. It underlines the importance of this phenomenon for ethnologic investigation of changes occurring in contemporary rural population.

The article is based on field-studies of agrarian rites carried out in the region of Novi Pazar, where the existence and causes of generation polarization were discovered. The important role of such studies in the modern divided family is stressed.

Мирослава МАЛЕШЕВИЋ

ПОРОДИЧНИ РИТУАЛИ ОКО ПРВЕ МЕНСТРУАЦИЈЕ

Обреди који прате „сваку промену места, стања, социјалног положаја или доби“, било појединца било шире друштвене заједнице, означени су у антропологији као обреди прелаза — *rites de passage*.¹

Међу ёсталима, и биолошки догађаји у животу човека (рођење, пубертет) могу бити праћени елементима ритуалног понашања, преко којих се обележава и истиче прелазак у нови социјални положај и промена многих друштвених односа јединке. Тада говоримо о ритуализацији животних криза биолошког карактера.²

Један од кључних момената у сазревању жене је добијање прве менструације. Када се тај догађај обележава обредним радњама, односно кад постоје оба аспекта, и биолошки и културни, обележја физичке и друштвене зрелости се подударају. У овом раду се ритуали везани уз прву менструацију у једној културној групи у нашој земљи посматрају у светлу опште теорије обреда прелаза.

Материјал је прикупљен приликом теренског рада у околини Нове Вароши, области у западном делу Србије, коју насељава етнички хетерогено становништво, углавном Срби, Црногорци и Мусимани, а која је у културном смислу позната као језгро патријархалне традиције. Интересовање је било усмерено на ритуале који прате прву менструацију Мусиманки овог краја. Забележени подаци, међутим, не односе се на садашње, затечено стање. Информаторке су, условно речено, биле жене старије доби, што значи да се њихово знање о овоме темељи на сопственом проживљеном искуству. Ова врста података се у етнологији назива „подацима о културној стварности сачуваним у памћењу појединачна извесне групе“;³ у овом случају то су „успомене о интерсубјектним културним чињеницама које су они непосредно искусили“⁴. На основу етнографске грађе

¹ V. Turner, *The Ritual Process*, Penguin Books, 1969, 80.

² J. La Fontaine, *Ritualization of Women's Life Crises in Bugisu*, u J. La Fontaine (ed.). *The Interpretation of Ritual*, London 1972, 71.

³ Z. Bialy — E. Z. Bialy, „Уз проблеме провјеравања у етнографским теренским истраживањима, „Етнолошки преглед“ 3, Београд 1961, 7.

⁴ Исто, 7.

оваквог карактера израђен је модел ритуала који се временски може лоцирати у прву половину овог века.

ПРЕ него што се пређе на излагање грађе, треба истаћи следеће: под појмом ритуал обично се подразумевају „традицијом утврђени обрасци симболичког понашања, чији је циљ да пренесу друштвену поруку, те тако представљају значајни део невербалног система комуницирања“⁵, премда је јасно разликовање „символичких“ од „техничких“ (или практичних) радњи често веома тешко, па се обично превага симболичких над техничким радњама узима као параметар којим се обредно понашање издваја из уобичајеног извођења техничких радњи.⁶ Принцип размере коришћен је и овде.

Дескрипција

Другарице или рођаке приближно исте доби разговарале би и међусобно се упућивале у тзв. женске ствари, као што је, поред осталог, добијање менструације. За девојчицу која добије менарху каже се „опрала се“. Али није ретко било да она, потпуно неупућена и преплашена утврди да крвари „зато што је насмрт болесна, или се посекла“ и слично. Мајка са женским дететом никада није о томе разговарала. Кад добије менструацију, она се поверава мајци, чак и ако зна о чему се ради. Дужност мајке је да девојци саветује шта треба, односно шта у том периоду не сме да ради, да је охрабри речима „то имају све жене, немој да се бојиш“ и да је упозори „да се не упушта с мушкирцима, јер се може десити да је који превари“. Своје стање девојчица мора строго да крије, посебно од мушкарца, и оних из куће и других. Нарочито се опасним сматра да јој се непажњом деси да остави некде траг своје крви. Преко ње, распрострањено је веровање, може јој учинити зло свако ко јој га жели. Зато је мајка упозорава да за време крварења ограничи кретање на најмању меру, а у кући да пази где и како седа, јер је у том стању „потана“, кажу овде.

По правилу, у муслманским кућама водило се рачуна да женска и мушка деца спавају у одвојеним просторијама. Ако то није учињено раније, менарха је догађај кад се места за спавање одвоје дефинитивно. Мада је ово догађај наглашено приватног карактера, који се тиче само девојке, и о коме, поред мајке и осталог женскиња из куће, не треба нико да зна, ипак је то у основи јавна породична тајна. Мајка ће обавестити оца, а он ће се понашати као да се ништа није десило, али ће избегавати да кћер шаље послом некуд ван куће и слично.

Од када је постала „потана“ па до престанка крварења девојчица није смела да се пере, насупрот правилима која су проглашена исламом. Додир с водом, објашњавају, чини да јој крв „тече као

⁵ J. La Fontaine, *Introduction*, u J. La Fontaine (ed.), *The Interpretation of Ritual*, London, 1972, XVII.

⁶ J. La Fontaine, *Ritualization of Women's Life Crises in Bugisu*, J. La Fontaine (ed.), *The Interpretation of Ritual*, London 1972, 69.

вода". Кад добије менструацију, девојчица треба да на образе нанесе мало менструалне крви и тако изађе напоље, па кад је неко сртне и у чуду упита шта јој је то, да одговори: дан и ноћ. То ради с уверењем да ће јој крварење трајати само толико.

Када се први пут пере њено крвљу упрљано рубље (што ради или она сама или њена мајка) треба да га опере одвојено од другог рубља; воду мајка дискретно просипа под неко плодно дрво, на пример шљиву, да би, како се верује, девојка рађала као то дрво. Ово се изводило уз изговарање неке магијске формулe, коју информаторке нису умеле да понове, али која се састојала из обраћања вишним силама да девојци подаре плодност, односно потомство. По престанку крварења девојка се пере и укључује у „нормалан“ живот. Живи потпуно исто као и пре менструације. На Ђурђевдан, односно Митровдан, дакле на хришћанске празнике (што се догађа зависно од датума добијања прве менструације), девојка се свечано изводи у јавност, у пратњи мајке, обучена у нову одећу какву носе девојке из тога краја и прекривена лица ферецом. Она је касније обавезни део њене ношње, као што је обавезна за сваку одраслу Муслиманку.

У дескрипцији наведене обредне радње могу се, према формалним карактеристикама које следе из објашњења сврхе ритуала које дају сами учесници у њему, разврстati на следеће:

1) Радње за редуковање крварења (забрана прања, изговарање магијске формулe). Отпремећена пословима, сеоска породица није могла много да мари за психо-физичко стање и смањену радну способност жене, по неколико дана, сваког месеца. Стога је разумљиво што је жена сама преко магијске праксе настојала да утиче на трајање и обилност крварења, односно да убрза повратак у „нормално“ стање, за само „дан и ноћ“.

2) Радње за обезбеђивање плодности (просипање воде под плодно дрво, магијска формулa). Кад се има у виду чињеница да је улога жене у патријархалном друштву доминантно оријентисана на рађање и подизање деце, за чије је немање она једина сносила сав терет одговорности, јасно је да се брига за обезбеђивање потомства испољава већ од првог тренутка у којем је девојка биолошки способна да га има.

3) Радње за спречавање деловања нечистих сила (забрана кретања). Понашање жене у току менструалног периода има неке од карактеристика понашања породилje⁷, а које се темељи на широко распрострањеном веровању у амбивалентна и опасна својства крви: с једне стране, у таквом стању њој прети опасност од утицаја злих сила на њен живот, с друге, она сама, као „нечиста“, вишеструко је опасна за своју околину. Зато је најбоље да се њено кретање у овом периоду сведе на најмању могућу меру. Уверење у pragmatичност ових радњи види се и у томе што се поједине од њих изводе и касније, за време сваког менструалног раздобља.

Описани ритуал, може се уочити, састоји се од следећих елемената:

⁷ Д. Бандић, Табу у традиционалној култури Срба, БИГЗ, Београд 1980, 60—104.

- 1) одвајање места за спавање
- 2) обраћање мајке кћери
- 3) наношење крви на лице, магијска формула
- 4) просипање воде
- 5) забрана купања
- 6) редуковање кретања
- 7) покривање лица, излазак у јавност.

Овоме треба додати моменат етноекспликације целог догађаја (садржан у упутствима која мајка или која друга рођака даје ритуалном субјекту).

Овакав распоред саставних елемената обреда чини његову диахронијску структуру. Кад се ова структура унесе у општу дијахронијску структуру обреда прелаза, произлази следеће: одвајање места за спавање, пригодно обраћање мајке кћери, давање упутства којих она мора да се придржава — указује на необичност ситуације, односно на преломни тренутак у коме се девојчица дефинитивно одваја од света и улоге детета, од читавог низа културних околности које су сачињавали њен живот од тога тренутка. Све ово говори да постојећи елементи симболичког понашања означавају „издавање појединца из раније стабилне тачке у социјалној структури“,⁸ што, према Ван Генепу, карактерише фазу сепарације.

Следећа фаза, коју обележавају напред описане магијске радње и табуи (а који се временски поклапају са трајањем крварења), јесте маргинална, из перспективе обреда прелаза. Особине ритуалног субјекта у периоду лиминалности су, према Тарнеру, нејасне, недетерминисане, безстатусне, „ненормалне“⁹. Лиминално тело се налази у процепу између положаја означеных и учвршћених законом, обичајем, договором или церемонијом. Оно није ни овде ни тамо. Ово стање или уопште нема, или има само неке од особина прошлог и будућег стања.¹⁰ Девојчица под првом менструацијом нема своје социјално име; она више није дете, али још није девојка, јер то постаје тек кад понесе друштвено обележје зрелости. „Нечиста“ је и као таква издаваја се из осталог, „нормалног“ света, док траје крварење. Лиминалне ситуације се често сматрају опасним, прљавим за људе, предмете, догађаје који нису ритуално укључени у лиминални контекст, зато што се, како каже Тарнер, опасним или нечистим готово свуда сматра све оно што не може јасно да се класификује према традиционалним критеријумима класификације, или долази негде између класификацијских граница.¹¹ Још једно важно обележје лиминалности је стална веза са вишним силама, изражена у табуима и магијским радњама.¹²

Последња фаза којом се обележава прелазак ритуалног субјекта у нови социјални положај, из једног културом дефинисаног стања

⁸ V. Turner, *The Ritual Process*, Penguin Books, 1969, 80.

⁹ Исто, стр. 81.

¹⁰ Исто, стр. 95.

¹¹ Исто, стр. 95.

¹² Исто, стр. 93.

у друго, јесте фаза агрегације. У поменутом обреду мартинална фаза завршава се престанком квартене, односно прањем. Између тог момента и дана кад се врши друштвено обележавање једне природне чињенице, односно признање напредовања у статусу, постоји један временски процеп. Симболично обележавање зрелости помера се на дане хришћанских празника, па тако тај догађај постаје полективна иницијација. Наиме, девојке које су те зиме или пролећа добиле менарху први пут свечано излазе у јавност са ферецом преко лица на Ђурђевдан, осталима које су менарху добиле касније лице се не покрива до Митровдана. Није ретка појава била да хришћанска црква, настојећи да асимилише, повезује многе паганске обичаје са неким хришћанским празником. То би био разлог за померање последње фазе ритуала.

Прелаз је, dakле, извршен са свечаношћу покривања лица. Ритуални субјект поново заузима релативно чврсто место у социјалној структури. Права и дужности девојке према околини опет су јасно дефинисани и структурисаниог типа; од ње се очекује да се понаша у складу са прописима који важе за понашање и улогу одрасле ненудате девојке.

Укратко речено, експлицитна сврха ритуала је да се обезбеди успешан исход једног природног догађаја, да се омогући плодност, здравље, заштита од сваког зла. Као што је познато, на дубљем нивоу ритуал изражава одређене односе у друштву, односно може да доприноси одржавању равнотеже у друштвеној структури. „Сваки ритуал, свака колективна церемонија је проглашавање културног универзума који се очituје као ред и детерминираност наступајући каосу и индерминираности“, — каже, на пример, М. Водопија.¹³

Истицање крви из људског тела најчешће је повезано са повредама, ранама и болешћу уопште. Свест о томе да је с крвљу повезано и рађање и, у крајњој линији, гашење живота, имају готово све људске заједнице, на свим ступњевима развоја.

На веровању у амбивалентна и моћна својства крви (крв = живот, крв = смрт) темеље се и многи примери магијске праксе нашег народа.¹⁴

Само у три момента у људском животу отицање крви из организма (наравно, говорећи о „нормалним“ условима) не значи да је у питању болест — приликом менструације, дефлорације и код порођаја.

Речено је да је за девојчицу прва менструација догађај који у њој, што је природно, изазива страх, збуњеност и уверење да је болесна. У првом моменту она своју крв доживљава као опасност за њу, за њен живот. Видели смо да она кроз фазу менструалног квартене заиста пролази као кроз период болести. Њен главни атрибут је да је „нечиста“, а уз то иде и одговарајуће понашање, тако да је очигледно да у њеној свести престанак квартене значи оздрављење. За иницијанткињу је dakле менструална крв исто што и крва-

¹³ М. Водопија, *Матурирање као rite de passage*, „Народна уметност“ 13, Институт за народну уметност, Загреб 1976, 80.

¹⁴ Д. Бандић, Крв у религијским представама и магијско-култној пракси нашег народа, Гласник Етнографског музеја 37, Београд 1974, 155—157.

рење уопште, односно у њеној свести је крв исто што и болест и, аналогно томе, престанак крварења исто што и оздрављење.

Свест заједнице о овоме се испољава на плану вербалне комуникације. Пригодно обраћање мајке кћери у основи је преношење поруке коју друштвена заједница упућује иницијанткињи. Прва порука је у виду охрабрења — немој да се боиш, то није болест, то имају све жене. То значи да се у свести заједнице ОВО крварење не доживљава као крварење уопште, односно као болест. За заједницу, dakле, менструална крв није исто што и крв уопште, и, аналогно даље, менструална крв није исто што и болест.

Друга важна порука која се упућује ритуалном субјекту од стране заједнице је упозорење — пази се мушкараца, јер можеш да затрудниш „Оздрављење“, у свести иницијанткиње, правилно се, као што се види у свести заједнице доживљава као полно сазревање. У свести заједнице, dakле:

крв (уопште): крв(менструална) = болест: здравље,

односно, у овом контексту:

крв (менструална) = здравље = полна зрелост.

Из овога следи закључак да преко ритуала заједница објашњава иницијанткињи да је полно зрела. Тако се разрешава основна противречност исказана у ставовима крв = болест и крв ≠ болест, чиме се ритуал показује као логичко средство за превладавање те противречности.

Симболичким радњама, dakле, иницијанткињи се објављава да је полно зрела, односно да је стекла способност да рађа. Способност рађања, истакнуто је напред, веома је важна. Симболичке радње усмерене су такође на развијање тих способности. Менарха је први корак у развоју њених репродуктивних потенцијала, односно напредовања до пуне зрелости жене, рађања, и испуњења њене друштвене улоге. Зато је друштвено признање да је жена стекла способност да рађа (односно да се уда) веома важно.

Кроз ритуал иницијанткиња заправо учи правила културе у којој живи, правила по којима ће се одвијати њен будући живот. Преко ритуализације култура усмерава овај биолошки догађај према својим циљевима и потребама.

Од свечаности, којом се догађај друштвено обележава, улога и понашање иницијанткиње регулисани су обичајним нормама и моралним стандардима који важе за одраслу девојку у њеној средини. Не улазећи детаљно у значење симболике вела преко женског лица у паганству, хришћанству или исламу, може се рећи да овај елемент одеће представља обележје њене полне улоге. Репродуктивни потенцијали, најважнија одлика женине улоге у патријархалној култури уопште, на овај начин су двоструком друштвено контролисани, с једне стране, преко ритуализације они се наглашавају, иницирају, а, с друге, истим механизмима подвргавају друштвеној контроли и зауздавају.

Miroslava Malešević

Obrzędy rodzinne w związku z pierwszą menstruacją
(Streszczenie)

Czynności obrzędowe wykonywane w związku z pierwszą menstruacją obserwowano w tej pracy w świetle ogólnej teorii obrzędów przejścia (momentów przejściowych w życiu, szczególnie młodych osób). Dla analizy korzystano z tradycyjnego modelu obrzędu istniejącego u Muzułmanek z okolicy Novej Varoši, regionu w zachodniej części Serbii. Wspomniany obrzęd pochodzi z pierwszej połowy tego wieku. Z analizy można dojść do wniosku, że społeczność drogą obrzędu wyjaśnia osobie przystępującej do „inicjacji”, iż jest dojrzała płciowo. W ten sposób rozwiązuje się podstawowa sprzeczność wyrażona w postawach: krew=choroba i krew≠choroba, przy czym obrzęd figuruje jako logiczny sposób przezwyciężenia tej sprzeczności. Więc poprzez symboliczne czynności osobie przystępującej do „inicjacji” wyjaśnia się, że jest dojrzała płciowo czyli, inaczej mówiąc, że jest zdolna do rodzenia dzieci.

Miroslava Malešević

Family Rituals Related to the First Menstruation

The article deals with rituals which are carried out in relation to the first menstruation. The problem is elucidated through a general theory of transitional rituals.

The analysis is based on a traditional model of rituals among Moslem-women of the area of Nova Varoš, a region of West Serbia, where such rituals were still practiced in the first half of this century.

It was concluded on the basis of this analysis that this was the way the social community explained to the initiation—girl, that she reached sexual maturity. Thus the fundamental contradiction expressed by the attitude blood=disease and blood ≠disease was solved. The ritual represented a logical means of surmounting the discrepancy. These symbolic actions were the best way of explaining to the initiation girl that she was a sexually mature girl, i.e., that she was fit to have a baby.